Svakodnevni život u renesansi

Falćan, Vedrana

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:977325

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij pedagogije i povijesti

Vedrana Falćan

Svakodnevni život u renesansi

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Osijek, 2016

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Diplomski studij pedagogije i povijesti

Vedrana Falćan

Svakodnevni život u renesansi

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističke znanosti, znanstveno polje povijest,znanstvena grana hrvatska i svjetska ranonovovjekovna povijest

Mentorica: doc. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Osijek, 2016.

Sadržaj

1. UVOD 6
2. ŠTO JE RENESANSA? 7
2.1. Pregled kulturnog konteksta Europe u vrijeme renesanse 7
2.2. Geografska otkrića i njihove posljedice 8
2.3. Pregled najvažnijih političkih događaja u renesansnoj Europi 9
2.4. Katolička Crkva u vrijeme renesanse 10
2.5. Seosko i gradsko stanovništvo 11
2.5.1. Utjecaj društvenog poretka na svakodnevni život 12
3. OD ROĐENJA DO SMRTI 13
3.1. Novorođenčad i dojenčad 13
3.2. Djetinjstvo 15
3.3. Adolescencija 17
3.4. Odrasla dob 18
3.5. Doba starosti 19
3.5.1. Smrt i pogreb 20
4. RENESANSA I BRAK 21
4.1. Dob stupanja u brak 22
4.2. Odabir bračnog partnera 22
4.3. Etape sklapanja braka 23
4.4. Simbolika prijelaza u novi život 24
4.5. Vrste obitelji 25
4.6. Stav Katoličke Crkve o sklapanju braka 26
4.7. Poništenje braka 27
4.8. Udovištvo 28
4.9. Pitanje nasljedstva 28

5. SEKSUALNOST I RENESANSA 29
5.1. Trudnoća 30
5.2. Seksualni prijestupi 32
5.3. Prostitucija 34
6. IZGLED NASELJA I KUĆA 35
6.1. Raspored prostorija unutar kuće 36
6.2. Otvori na kući, grijanje i dostupnost vode 37
6.3. Namještaj 39
7. ODRŽAVANJE HIGIJENE 41
8. ODJEĆA U VRIJEME RENESANSE 42
8.1. Muška moda 44
8.2. Ženska moda 46
8.3. Rasprostranjivanje donjeg rublja 47
8.4. Obuća 48
8.5. Frizure i šeširi 49
8.6. Šminkanje i nakit 50
9. PREHRANA 52
9.1. Hijerarhija za stolom 53
9.2. Luksuzna hrana za europsku elitu 54
9.3. Kuhanje i pribor za jelo 55
10. ZAKLJUČAK 57
11. POPIS LITERATURE 58

Sažetak

Renesansa je razdoblje procvata europske kulture, znanosti i umjetnosti koji je karakterističan za razdoblje od kraja 14. do kraja 16. stoljeća. Većom dostupnošću knjiga i proučavanjem antičkih pisaca postupno se mijenja dotadašnja svijest ljudi o samima sebi i okolini koja ih okružuje. Brojni ratovi i nestabilna politička situacija odrazila se i na promjene u Katoličkoj crkvi čiji je autoritet poljuljan. Promjene su potaknule i geografska otkrića koja su, uz razmjenu kultura i razvoj znanosti, potaknula i eurocentrizam što je dovelo do ekonomskog, pa time i demografskog oporavka Starog kontinenta *na štetu* Novog*. Većina stanovništva živi na selu, no broj stanovnika u gradovima se naglo povećava. Većim priljevom bogatstva, slika društva se mijenja nastankom srednjeg sloja i jačanjem utjecaja građanstva. Loši životni i higijenski uvjeti, ratovi i bolesti utjecali su na kratak životni vijek koji je trajao u prosjeku četrdeset godina. Svrha života svela se na stupanje u brak koji je predstavljao jedini ispravan način za produljenje vrste. Većina kuća izgrađena je od materijala koji su okruživali naselje te su bile poprilično primitivne. Specijalizacija prostora i veći broj namještaja pojavljuje se u 16. stoljeću. Odjeća postaje ukras tijelu osobe. Njezina primarna funkcija zaštite od hladnoće i pokrivanja tijela ostaje i dalje važna, ali se sve veći značaj pridaje estetskoj funkciji, odnosno pokazivanju, razvijanju i ukrašavanju odjevnih predmeta. Odijevanje postaje moda. Doticaj s novim namirnicama polako, ali sigurno utječe na promjene u ishrani Europljana. Priprema hrane na dvorovima postaje umjetnost, a pristojnost i otmjenost za stolom širi se niz društvenu ljestvicu.*

Ključne riječi: svakodnevni život, renesansa, brak, moda, prehrana

1. UVOD

Tema diplomskog rada je *Svakodnevni život u renesansi*. Cilj rada je prikazati kako je izgledao život čovjeka u renesansi, od rođenja do smrti, od mjesta stanovanja i odjeće koju je nosio, do hrane koju je konzumirao. Drugo poglavlje definira renesansu, smješta ju u vremenski kontekst te daje kratak pregled najvažnijih zbivanja koja su obilježila 15. i 16. stoljeće, a koja su mogla na neki način utjecati na svakodnevni život u to vrijeme. Treće poglavlje naslovljeno *Od rođenja do smrti* pojedinačno obrađuje svako životno razdoblje te navodi njegove osnovne karakteristike, zadaće, prednosti i nedostatke. Iduće poglavlje govori o braku koji je imao veliku ulogu u životima tadašnjeg stanovništva, osobito za žene. Osim što naglašava važnost braka, poglavlje daje kratak pregled o dobi sklapanja braka, načinu odabira partnera, etapama sklapanja braka, suživotu novog bračnog para, ali i doprinosu Katoličke Crkve u regulaciji sklapanja braka i njegovog poništenja. Poglavlje pod nazivom *Seksualnost i renesansa* nastavlja se na poglavlje o braku budući da se smatralo kako je ona dozvoljena isključivo u braku i to u svrhu produljenja vrste. U istom poglavlju se može pročitati o tijeku trudnoće, što se smatralo seksualnim prijestupima te prvotnom uzdizanju, potom osuđivanju prostitucije. Šesto poglavlje prikazuje uvjete u kojima su ljudi tada živjeli, od izgleda kuće i prostorija do namještaja kojeg su imali. Skromni životni uvjeti odražavaju se i na brigu o higijeni koja je bila na niskoj razini što se može pročitati u sedmom poglavlju. O odjeći koja se nosila u renesansi se može doznati u idućem poglavlju koje prikazuje razvoj odjeće od tkanine koja utopljava tijelo do raskošne odjeće i prvih modnih trendova koje je pratilo čitavo europsko plemstvo. Želja za pokazivanjem, nadmetanjem i estetikom očituje se i u razvoju obuće, šešira, nakita, ali i pripremanju hrane o čemu govori posljednje poglavlje diplomskog rada. Banketi koje je pripremao dvor ukratko pokazuju svu raskoš ovog razdoblja kroz ekstravagantna jela, egzotične namirnice i začine te bogate ukrase.

2. ŠTO JE RENESANSA?

Riječ *renesansa* ima korijen u latinskoj riječi *renascentia* kojeg su koristili humanistički autori 15. stoljeća. Iz te riječi nastaje francuski izraz *renaissance* što znači *ponovno rođenje*. U povijesnom kontekstu, termin „renesansa" prvi je upotrijebio Jules Michelet 1855. godine u svojem djelu *Povijest Francuske* nazvavši sedmi svezak knjige *Renesansa*. Termin je 1860. godine ponovno upotrijebio Jacob Burckhardt u svojem djelu *Kultura renesanse u Italiji*. U početku se termin „renesansa" koristio za precizno označavanje određenog povijesnog razdoblja umjetnosti i književnosti, no postepeno se počeo odnositi na razdoblje povijesti Italije i Europe.[1] Renesansa je razdoblje procvata europske kulture, znanosti i umjetnosti koji se najprije pojavljuje u Italiji, a potom se prilagođava i širi na ostale dijelove Europe.[2]

Brojni autori se, pri pokušaju periodizacije povijesnih razdoblja, koriste različitim povijesnim izvorima i povode različitim događajima te stoga navode različite vremenske okvire trajanja pojedinog povijesnog razdoblja. Isto vrijedi i za renesansu. Tako, na primjer, John Roberts smješta renesansu u razdoblje od početka 14. do kraja 16. stoljeća,[3] u *Velikom svjetskom povijesnom atlasu* navodi se razdoblje od početka 15. do sredine 16. stoljeća,[4] dok Cesare Vasoli spominje razdoblje od kraja 14. do početka 17. stoljeća.[5] Renesansa najčešće obilježava europsku kulturu 15. i 16. stoljeća,[6] stoga će se tog razdoblja pridržavati i nastavak rada.

2.1. Pregled kulturnog konteksta Europe u vrijeme renesanse

Renesansa obilježava prekid sa srednjim vijekom, međutim, ne postoji jasno određena granica kada srednji vijek prestaje i kada renesansa, kao uvod u novi vijek, počinje. Poznato je kako je još u kasnom srednjem vijeku umjetnost postala oslobođena autoriteta koji su njome vladali, a um naroda sve slobodniji. Humanizam dodatno intenzivira taj trend te on u konačnici nadvladava srednjovjekovni mentalitet propitujući autoritete i izloživši kritici podvrgavanje razumskih činjenica vjerskim načelima.[7] Ključna je postala promjena svijesti. Iako su i dalje ostali poslušni autoritetima, viši i srednji društveni slojevi se više ne zadovoljavaju pukim primanjem i

[1] Cesare Vasoli, „Humanizam i renesansa", *Povijest 8: Humanizam i renesansa, doba otkrića*, Europapress Holding, Zagreb 2008., str. 19.
[2] Elizabeth S. Cohen, Thomas V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, (e-izdanje), Greenwood Press, London 2001., str. 3.
[3] John M. Roberts, *Povijest Europe*, AGM, Zagreb 2002., str. 226.
[4] Dino Carpanetto, Paolo Bianchini, *Veliki svjetski povijesni atlas*, Knjiga i dom, Zagreb 2000., str. 98.
[5] C. Vasoli, „Humanizam i renesansa", str. 34.
[6] *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=52451, 8. kolovoza 2016.)
[7] D. Carpanetto, P. Bianchini, *Veliki svjetski povijesni atlas*, str. 98.

izvršavanjem naredbi koje im nalažu vlast i Katolička Crkva, već teže izražavanju osobnih misli, okrenuti su ljepotama i životu kojeg žive *sada* te postaju aktivni sudionici društva koje ih okružuje.[8] Jednim je dijelom utjecaj na propitivanje autoriteta i promjenu svijesti imalo i istraživanje djela klasičnih pisaca koje postaje sve intenzivnije, a izumom tiskarskog stroja Johannesa Gutenberga u 15. stoljeću postaje i dostupnije. Prevođenjem i umnažanjem starih rukopisa postiže se niža cijena knjiga, što doprinosi njihovoj rasprostranjenosti te, s vremenom, i pojavi prvih knjižnica. Širenjem pismenosti produbljivala se znatiželja „običnog čovjeka" o svijetu koji ga okružuje pa tako u renesansi dolazi do čitavog niza znanstvenih dostignuća i tehničkih otkrića koji olakšavaju svakodnevni život. Kozmograf Martin Behaim na temelju istraživanja izvještaja o pomorskim putovanjima i kartama izrađuje najstariji poznati globus,[9] teorija Nikole Kopernika o heliocentričnom sustavu daje polet daljnjem razvoju astronomije i drugačijem viđenju svijeta, nego što ga je predstavljala Crkva i dotadašnja znanost, seciranje leševa i proučavanje ljudskog tijela omogućuje razvoj anatomije što doprinosi općenitom razvoju medicine, dok su brojni ratovi zahtijevali preciznije naoružanje što doprinosi razvoju balistike kao grani fizike.[10]

2.2. Geografska otkrića i njihove posljedice

Budući da se trgovini s Indijom ispriječilo Osmansko Carstvo, Europa je počela tragati za novim putevima kojima bi izbjegla tog moćnog posrednika. Osim toga, zapadne europske države htjele su izbjeći i europske trgovačke posrednike, poput Venecije, koji su imali monopol nad trgovinom začinima. U potrazi za začinima, koji su predstavljali luksuz, bogati europski vladari nisu štedjeli te su započeli pomorske ekspedicije u potrazi za novim putevima do obala Azije. Ta pomorska istraživanja su, između ostalog, rezultirala otkrićem Sjeverne i Južne Amerike. Posljedice prvih istraživačkih putovanja uglavnom su bile ekonomske prirode. Europa počinje iskorištavati prirodna bogatstva s drugih kontinenata kolonizirajući ih i time stavljajući sebe u povlašteni položaj. Najprije posežu za pokoravanjem starosjedilačkog stanovništva čijem izumiranju pridonose razne bolesti i bakterije na koje nisu bili imuni pri susretu s Europljanima. Stoga, kako bi nadoknadili izgubljenu radnu snagu na plantažama, europski osvajači počeli su trgovati afričkim robljem.[11] Do izražaja dolaze zemlje koje su smještene uz obalu, i to u početku ponajviše one koje izlaze na Atlantski ocean (Portugal i Španjolska), dok je trgovina na Sredozemlju uslijed geografskih otkrića počela stagnirati. Razmjena robe između *Starog* i *Novog svijeta* postala je brža,

[8] Hendrik Willem van Loon, *Povijest čovječanstva*, Mozaik knjiga, Zagreb 2003., str. 189. i 201.
[9] Skupina autora, *Velika ilustrirana povijest svijeta*, sv. 11, Otokar Keršovani, Rijeka 1977., str. 4949.
[10] D. Carpanetto, P. Bianchini, *Veliki svjetski povijesni atlas*, str. 99.
[11] Ken Albala, *Food Through History: Food in Early Modern Europe*, (e-izdanje), Greenwood Press, 2003., str.19. i 20.

jeftinija i intenzivnija što je za posljedicu imalo ustroj prvih trgovačkih društava, ali i banaka. U 16. stoljeću trgovci doživljavaju velike ekonomske uspjehe što dovodi do jačanja utjecaja građanstva. Uvoz zlata iz Amerike utjecao je na porast cijena proizvoda, ali i na razvoj proizvodnje koja će se morati prilagoditi rastućim potrebama tržišta. Potražnja za obrtničkim proizvodima postaje sve veća te se početkom 16. stoljeća javlja manufaktura kao novi oblik proizvodnje koja time postaje brža, a proizvodi na tržištu jeftiniji i dostupniji.[12] Osim ekonomskih posljedica, geografska otkrića imaju i druge materijalne i nematerijalne posljedice. Europa se krajem 15. stoljeća počela susretati s brojnim biljnim i životinjskim vrstama koje do tada nije poznavala pa se s vremenom počinju mijenjati prehrambene navike. Razvojem pomorstva trgovina začinima, ljekovitim biljem i luksuznim predmetima postaje sve intenzivnija, a upoznavanje novih kultura utječe na jačanje svijesti Europljana o vlastitoj kulturi kao superiornijoj kojoj treba podčiniti neeuropske kulture.[13]

2.3. Pregled najvažnijih političkih događaja u renesansnoj Europi

Europljani su izvan kontinenta vodili mnoštvo teških bitaka s ciljem nametanja vlasti, kao da su unutar kontinenta imali sve pod kontrolom. Određeni politički događaji koji su se odvijali u ovo vrijeme dali su doprinos razvoju renesanse. Primjerice, nakon Stogodišnjeg rata, Engleska i Francuska su se našle u novim problemima. Druga polovica 15. stoljeća u Engleskoj je bila obilježena tzv. Ratovima dviju ruža koji su okončani dolaskom dinastije Tudor na prijestolje. Unutrašnji nemiri i borba za vlast znatno je oslabila englesko plemstvo što se odrazilo i na slabljenje feudalizma. Postepeno slabljenje feudalnog uređenja bilo je karakteristično za renesansnu zapadnu Europu što za posljedicu, između ostalog, ima stvaranje novog društvenog poretka u kojem se pojavljuje srednji društveni sloj. S druge strane, oslabljeni autoriteti svjetovne i crkvene vlasti te crkvena reformacija utječu na snažne podjele stanovništva, osobito u Francuskoj gdje su se vodili nasilni sukobi između katolika i protestanata. Krvavi vjerski sukobi koji su se vodili u mnogim područjima zapadne Europe prisilili su vladare u drugoj polovici 16. stoljeća na postepeno priznavanje vjerskih sloboda protestantima.[14] Na području nekih talijanskih gradova, sukobi između svjetovnih i vjerskih vladara doveli su do slabljenja njihovog autoriteta, a potom i okretanja gradskog stanovništva lokalnim moćnicima poput uspješnih trgovaca ili bankara što je omogućilo uzdizanje gradova – država. Pojedini vladari tih gradova – država su bili istaknuti zaštitnici kulture i umjetnosti, a za brojne se talijanske gradove – države, zbog svoje moći i utjecaja

[12] Henri Pirenne, *Povijest Europe od seobe naroda do 16. stoljeća*, Marjan tisak, Split 2005., str. 354. - 356.
[13] C. Vasoli, „Humanizam i renesansa“, str. 241. i 242.
[14] Skupina autora, *Velika ilustrirana povijest svijeta 11*, str. 4851. – 4860.

tijekom 15. stoljeća, može reći da su bili nositelji renesanse. U 16. stoljeću se mijenjaju političke, gospodarske i društvene okolnosti te one nepovoljno utječu na razjedinjene talijanske gradove koji postepeno gube prijašnji sjaj, a neki od njih potpadaju pod Austriju, Španjolsku ili Francusku.[15] Na istoku Europe u 15. i 16. stoljeću, pod vlašću Ivana Velikog i njegovog unuka Ivana Groznog, jačala je Rusija. U vrijeme njihove vladavine Moskva postaje najveći ruski grad, Tatari kao najgori ruski neprijatelji bivaju poraženi, a granice države se šire na sjeveroistok prema Sibiru i jugoistok prema Kaspijskom jezeru.[16] I dok u zapadnoj Europi feudalno uređenje postepeno nestaje, u Rusiji ono jača. Umjetnost se i dalje nalazi pod utjecajem Pravoslavne Crkve, dok utjecaji zapadne Europe prodiru tek u 17. stoljeću pod vlašću Petra Velikog. Padom Carigrada 1453. godine još jedna sila unosi nemir u ionako napetu situaciju u Europi – Osmansko Carstvo. Rušenje Bizanta dovelo je do migracije dijela bizantskih mislioca na Zapad, a oni su sa sobom ponijeli antičke tekstove koje su nastavili proučavati, čime su doprinijeli razvoju renesanse. Našavši se na putu trgovini između Istoka i Zapada, Osmansko Carstvo je potaknulo zapadnu Europu na nova istraživačka putovanja što je također doprinijelo novom poimanju okoline, buđenju znatiželje kod ljudi i razvoju znanosti.

2.4. Katolička Crkva u vrijeme renesanse

Kriza je potresala i Katoličku Crkvu. U crkvene redove sve učestalije ulaze duhovno siromašni svjetovnjaci, svećenstvo sve manje krije raskošan i raskalašen život kojeg vodi, a pape se počinju ponašati kao svjetovni vladari. Sve je to, preko različitih nameta, financirao narod. Različiti društveni slojevi takvo ponašanje sve manje toleriraju, a učestale kritike upućene Crkvi ohrabruju njezine reformiste. Početak crkvene reformacije bilježi se 1517. godine kada njemački redovnik Martin Luther pred narod iznosi 95 teza o djelatnosti Crkve koje ne podržava. Između ostalog, ubrzo se ističe kako je papinstvo ljudska tvorevina i kao takva sklona je pogreškama, dok se jedino Sveto pismo smatra nepogrešivim. Prema tome, crkveni autoritet može proizlaziti samo iz Biblije, no ne i iz osobe pape. Takvim načinom razmišljanja na udaru se našla gotovo cijela tradicionalna organizacija Crkve, a reformacija se, ponesena promjenom svijesti i dostupnošću svetih tekstova na narodnim jezicima, nastavila širiti Europom.[17] Uz Martina Luthera i luteranstvo, najviše uspjeha doživjeli su Jean Calvin i kalvinizam šireći se iz Geneve te anglikanizam, vjerska reforma koju je potaknuo engleski kralj Henrik VIII. Italija te Španjolska, Austrija i Francuska su ostale izričito katoličke zemlje u kojima su vjerski sukobi bili dio svakodnevnog života još dugi niz

[15] Ivo Goldstein i Borislav Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, Zagreb 2006., str. 463. i 470.
[16] Skupina autora, *Kada, gdje, zašto i kako se dogodilo*, Mozaik knjiga, Zagreb 2005., str. 132. i 133.
[17] H. Pirenne, *Povijest Europe od seobe naroda do 16. stoljeća*, str. 372. i 373., 376.

godina. Posljedica reformacije je protureformacija. Kako bi spriječio daljnji raskol, papa Pavao II. sazvao je koncil u Tridentu (1545. – 1563.) na kojem su definirane razlike između katolicizma i protestantizma te je dogovorena strukturalna reforma Katoličke Crkve.[18] Tijekom trajanja koncila, 1555. godine potpisan je vjerski mir u Augsburgu kojim su katolička i protestantska vjera postale ravnopravne. Tim mirom, nametnuto je i načelo „čija zemlja, onoga vjera“ što bi značilo kako vjera stanovništva ovisi o vjeri vladara, a narodu preostaje poslušati ili emigrirati.[19]

2.5. Seosko i gradsko stanovništvo

Nakon pošasti kuge, koja je poharala europsko stanovništvo tijekom 14. i 15. stoljeća, njegov broj u 16. stoljeću ponovno počinje naglo rasti te se procjenjuje da doseže broj od 84 milijuna.[20] Gotovo 75% europskog renesansnog stanovništva je živjelo na selu, a svega 5% gradskog stanovništva naseljavalo je veće europske gradove koji su brojali više od 100 000 stanovnika.[21] No u renesansi, osobito u 16. stoljeću, bilježi se stopa rasta urbanizacije od 11% u odnosu na stoljeće ranije te će ta stopa u idućim stoljećima rasti. Broj gradova koji imaju više od 10 000 stanovnika se udvostručuje, a broj gradova koji imaju više od 100 000 stanovnika se upeterostručuje. Rast broja stanovnika u gradovima karakterističan je za zapadnu i južnu Europu, dok se na njezinom istoku i dalje povećavao broj stanovništva na selu. Seosko stanovništvo uglavnom su činili zemljoposjednici i seljaci. Zemljoposjednici su predstavljali seosku elitu, a seljaci su činili niži društveni sloj koji je najčešće bio ovisan o zemljoposjedniku. U zapadnoj Europi broj seljaka ovisnih o gospodaru postepeno se smanjivao. Zbog nedostatka vlastite zemlje, opadanje broja seljaka ovisnih o gospodarima za posljedicu je najčešće imalo njihovo preseljenje u grad u potrazi za boljim životom što je, između ostalog, doprinijelo širenju gradova.[22]

Gradsku elitu činila je bogata i politički aktivna aristokracija i sloj bogatog stanovništva koji su se uglavnom bavili međunarodnom trgovinom i poduzetništvom. Osobe koje su rođene s privilegijama i osobe koje su privilegije stekle radom te imaju jednak društveni status ujedinjene su pod nazivom *građanstvo*. Spajanje plemstva i bogatog gradskog stanovništva jedna je od odlika renesanse te su se kao viši društveni sloj nastojali po mnogočemu razlikovati od srednjeg i nižeg društvenog sloja. Srednji društveni sloj činili su najvještiji i imućni obrtnici te lokalni trgovci, dok

[18] Skupina autora, *Kada, gdje, zašto i kako se dogodilo*, str. 121.
[19] H. Pirenne, *Povijest Europe od seobe naroda do 16. stoljeća*, str. 384.
[20] Raffaela Sarti, *Živjeti u kući: Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.)*, IBIS grafika, Zagreb 2006., str. 202.
[21] Sandra Sider, *Handbook to Life in Renaissance Europe*, (e-izdanje), Facts on File, New York 2005., str. 290.
[22] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 101., 126. i 127.

su nižem društvenom sloju pripadali manje vješti obrtnici i sluge. Najsiromašnije gradsko stanovništvo uglavnom su činile neudane žene, udovice, stranci i bolesni koji su bili osuđeni na prosjačenje.[23]

2.5.1. Utjecaj društvenog poretka na svakodnevni život

Veliki utjecaj na svakodnevni život čovjeka u renesansi imala je hijerarhija. Ona je uređivala privatni život od odgoja djece i podjele kućanskih poslova do načina odijevanja i prehrane. Stanovništvo je takvu hijerarhiju prihvaćalo jer je smatralo kako je Bog na takav način uredio prirodu te se podrazumijevalo da se takav „red" prenese i na ljudske odnose. Vjerovali su u umiješanost „više sile" pri odabiru svjetovnih i crkvenih vladara te su takve izbore prihvaćali i poštivali. Na društveni položaj utjecala je količina moći i bogatstva. No bez obzira na položaj, na status u društvu utjecali su faktori poput braka, spola i dobi koji su se odrazili i na svakodnevni život.[24] Stupanjem u brak, muškarac i žena su imali bolji status u društvu. Muškarac je imao priliku osamostaliti se, skrbiti o obitelji i biti glava kuće, dok je žena mogla iskazati svoju vrijednost rađanjem djece. Statusom bračnog para, mladi ljudi su zadobili poštovanje okoline. Spolna diskriminacija, kao drugi faktor, podrazumijevala je veća prava muškarca u odnosu na ženu. U takvom patrijarhalnom društvu, muškarac je zarađivao i upravljao novcem i imovinom, bio je autoritet i njegov rad se više cijenio. Od žene se očekivala *tek* briga o kućanstvu i djeci te poslušnost i podređenost muškarcu. Utjecaj dobi na svakodnevni život također je bio značajan. Dok su mlađe generacije bile pod stalnim nadzorom glave obitelji, starije generacije su uživale poštovanje okoline kao jedini izvor znanja u vremenu kada se tisak tek počeo razvijati.[25]

[23] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 26. i 27.
[24] Isto, str. 72. – 74.
[25] Isto, str. 74. – 75.

3. OD ROĐENJA DO SMRTI

Pozivajući se na djela svojih prethodnika, renesansni mislioci su životni vijek podijelili u nekoliko osnovnih razdoblja. Neke jednostavnije podjele životnih razdoblja podrazumijevaju tek mladost, zrelu dob i starost, dok neke, poput one talijanskog humanista i povjesničara Mattea Palmierija, podrazumijevaju šest životnih razdoblja[26] utemeljenih na sedmogodišnjim razmacima. Prvo životno razdoblje koje Palmieri navodi je dojenaštvo i ono traje do sedme godine života. Drugo životno razdoblje je djetinjstvo koje traje od sedme do četrnaeste godine. Adolescencija je treće životno razdoblje koje traje od četrnaeste do dvadeset i osme godine, odnosno obuhvaća dva sedmogodišnja razdoblja. Doba zrelosti je četvrto životno razdoblje koje traje četiri sedmogodišnja razdoblja, odnosno od dvadeset i osme do pedeset i šeste godine. Iduća dva sedmogodišnja razdoblja pripadaju razdoblju starosti koje traje od pedeset i šeste do sedamdesete godine kada započinje posljednje životno razdoblje, razdoblje oronulosti. Očekivani životni vijek često nije odgovarao stvarnoj situaciji u renesansnoj Europi. Ratovi, loši životni uvjeti, nedovoljna briga o higijeni te učestale epidemije, osobito kuge, doprinijele su gotovo upola kraćem životnom vijeku od onog očekivanog. Tako su Europljani 15. i 16. stoljeća u prosjeku živjeli do trideset i pet ili četrdeset godina.[27] Rijetki su bili oni koji su doživjeli starost, a prema Diani Robin, takvih je bilo svega 8% ukupne populacije Europe u 16. i 17. stoljeću.[28]

3.1. Novorođenčad i dojenčad

Dolazak prinove u obitelj istovremeno je izazivalo i sreću i strah. Dok su i bogatije i siromašnije obitelji bile sretne zbog proširenja obitelji i budućih nasljednika, siromašnim obiteljima to je ujedno stvaralo i opterećenje jer će vrlo brzo imati još jedna usta za nahraniti. Dojenčad je u vrijeme renesanse bila najrizičnija dobna skupina čija se smrtnost do navršenih godinu dana kretala od 20% do 40%, a gotovo 50% djece koja su doživjela prvi rođendan umrlo je prije desete godine života. Osim što je dojenčad bila izložena raznim smrtonosnim bolestima, mnoga su izgubila život uslijed nesretnih okolnosti poput zahvaćanja kreveta plamenom iz peći ili gušenjem tijekom spavanja s roditeljima.[29] Upravo zbog velike smrtnosti, novorođenčad se krstila dan ili dva nakon

[26] Suvremena životna razdoblja prema dr. Thomasu Armstrongu: prenatalno razdoblje, novorođenče, dojenaštvo (0 - 3), rano djetinjstvo (3 – 6), srednje djetinjstvo (6 – 8), kasno djetinjstvo (9 – 11), adolescencija (12 – 20), rana odrasla dob (20 – 35), razdoblje zrelosti (35 – 50), kasna odrasla dob (50 – 80), starost (80+), smrt. - Thomas Armstrong, *The Twelve Stages of Life*, American Institute For Learning and Human Development, 2008.
[27] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 178.
[28] Diana M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance: Italy, France and England*, (e-izdanje), ABC – CLIO, California 2007., str. 285.
[29] S. Sider, *Handbook to Life in Renaissance Europe*, str. 306.

rođenja čime je dijete dobilo ime i bilo prihvaćeno u kršćansku zajednicu. Ukoliko dijete nije imalo izgleda dočekati sljedeći dan, Crkva je odobrila ocu ili primalji obaviti obred krštenja odmah po rođenju. Ime djeteta je uglavnom određivao otac, i to najčešće prema nekom nedavno preminulom članu obitelji, članu kraljevske obitelji, lokalnom heroju ili svecu. Ono što je u renesansi novost jest registracija imena i datuma rođenja novorođenčadi. Dok su u ranijim stoljećima ljudi bili poznati i pod više imena, u 15. stoljeću i svjetovna i crkvena vlast teže registraciji ljudi pri rođenju radi efikasnije identifikacije i kontrole. U početku su ti dokumenti bili privatni, no od sredine 16. stoljeća francuski svećenici počinju voditi knjige koje, uz popis imena i datuma rođenja, sadrže i popis krštenih, vjenčanih i umrlih te one postaju dostupne javnosti.[30]

Briga o djeci bio je isključivo posao žene, bilo da je riječ o majci djeteta ili drugim ukućanima ženskog spola. Dojenje je bilo među glavnim zadaćama majke jer je time najviše pridonosila zdravom razvoju djeteta. Preporuka tadašnjih liječnika je bila da majke ne počnu s dojenjem od prvih nekoliko dana do nekoliko tjedana nakon poroda, ovisno koliko je vremena potrebno da se stignu oporaviti i očistiti od poroda kako ne bi naškodile djeci. S dojenjem su mogle postepeno prestajati kada djetetu izraste većina zubića, ali nikako u ljeto ili zimu jer su tada djeca najizloženija zarazama koje mogu imati smrtne posljedice.[31] Budući da su postojale žene koje nisu mogle dojiti, već se u 16. stoljeću pojavljuju prva pomagala za izdajanje mlijeka, poput tubica i pumpica. Osim tehnoloških pomagala, ženama su u dojenju pomagale druge žene koje su imale dovoljno mlijeka i za svoju i za tuđu djecu.[32]

Veći dio pripadnica talijanskog i francuskog, te nešto manje britanskog, renesansnog plemstva je smatralo kako dojenje nije primjereno njihovom društvenom položaju. Kako bi ostale privlačne supruzima i što prije se vratile bračnim dužnostima te kako bi stigle sudjelovati u društvenom životu visokog plemstva i odijevati se onako kako nalaže moda, obitelj je unajmljivala žene iz nižih društvenih slojeva, tzv. *dojilje*. Ukoliko su to financije dopuštale, dojilje su mogle živjeti u kući obitelji koja ih je unajmila i pritom su se morale odreći vlastite obitelji dok god postoji potreba za dojenjem. Ukoliko je obitelji bio preskup suživot s dojiljom, mogli su tek rođeno dijete privremeno preseliti u kuću dojilje, bez obzira koliko ona udaljena bila, koja je o njemu brinula i do navršene druge godine. Velike udaljenosti dovodile su obitelj u situaciju da nakon dugo vremena po prvi put ponovno vide svoje dijete, a nerijetko je velika udaljenost pridonosila i većoj

[30] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 180. – 182.
[31] Kenneth F. Kiple, Kriemhild C. Ornelas, *The Cambridge World History of Food,* vol. 2, (e-izdanje), Cambridge University Press, New York 2000., str. 1446.
[32] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 186.

smrtnosti dojenčadi jer su neke dojilje zloupotrebljavale manjak nadzora obitelji koja ih je unajmila.[33] Budući da se vjerovalo kako se unutarnje i vanjske osobine dojenjem prenose na dijete, dojilje su pomno birane čak do te mjere da se gledalo da dojilja s muškim dojenčetom doji muško, a sa ženskim dojenčetom doji žensko dijete kako bi se spolne karakteristike dojenjem pravilno rasporedile. Iako je zapošljavanje dojilja bilo uobičajeno, pod utjecajem reformacije krajem 16. stoljeća počinje se mijenjati slika društva o majčinstvu po ovom pitanju te se počinju osuđivati žene koje stavljaju svoje potrebe ispred potreba djeteta. Kroz iduća dva stoljeća sve više žena iz viših društvenih slojeva počinje dojiti vlastitu djecu, osim u Francuskoj gdje se zapošljavanje dojilja proširilo i na niže društvene slojeve.[34]

Liječnici 15. stoljeća, uvjereni kako dojenčad samo miruje i spava, ženama preporučuju umatanje djece u pelene i tkaninu na način da im samo lice ostane izloženo jer bi time bila na toplom, a pokreti glave i udova, kojima bi se tek rođena djeca mogla ozlijediti, bili bi spriječeni. Istovremeno su im preporučivali učestalo previjanje i kupanje kako bi dijete, oslobođeno pelena, moglo protegnuti ruke i noge što je bilo dobro za njihov razvoj. Nije poznato dokad su djeca bila umotana u pelene na ovaj način, ali se od njih očekivalo da do navršenih godinu i pol prohodaju te da se igraju s braćom i sestrama.[35]

Društvo renesanse se u 15. stoljeću počelo suočavati sa sve više neželjene i napuštene djece što je za posljedicu imalo povećanje broja dobrotvornih ustanova, tzv. bolnica, koje su o njima skrbile. Te su ustanove omogućavale roditeljima anonimno ostaviti dijete, a najčešće su napuštane djevojčice. Dojenčad se nije dugo zadržavala u takvoj vrsti ustanova jer bi ubrzo bila poslana k dojiljama koje bi o njima brinule. Budući da su to bila vremena izrazito visoke smrtnosti novorođenčadi i dojenčadi, vrlo mali broj djece bi se u te ustanove vratio.[36]

3.2. Djetinjstvo

Prema Cohen & Cohen, dijete koje se prestane dojiti, a naučilo je pričati i hodati, ulazi u novo razdoblje života – djetinjstvo. U tom razdoblju, koje traje do otprilike četrnaeste godine života, dijete istražuje okolinu koja ga okružuje te stječe neka osnovna znanja, stavove, vrijednosti i vještine koje će mu pomoći u kasnijem životu.[37] Očekivalo se da prvih sedam godina o djeci brine

[33] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 187. i 188.
[34] K. F. Kiple, K. C. Ornelas, *The Cambridge World History of Food 2*, str. 1447.
[35] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 189.
[36] Isto, str. 189. i 190.
[37] Isto, str. 190.

majka. Ako majka nije mogla brinuti o djeci (bolest, smrt itd.), o njima je, po mogućnosti, brinula druga žena iz zajedničkog kućanstva, primjerice starija sestra, baka itd. Već se u tom razdoblju može uočiti različit pristup odgoju djevojčice i dječaka. Dok su djevojčice kroz igru učile šivati i kuhati, dječaci su kroz igru obrađivali komade drva ili učili čitati. Različit pristup u odgoju s obzirom na spol će od sedme godine života postati još izraženiji kada se u njihov odgoj značajnije uključuje otac. Ukoliko otac iz nekog razloga nije mogao prisustvovati odgajanju, njegovu ulogu uglavnom preuzima drugi član obitelji muškog spola. U većini slučajeva, uloga oca u odgoju djevojčice nakon navršene sedme godine jest da za nju počinje uplaćivati miraz u jedan od za to predviđenih fondova i pazi na njezinu čast dok ne stupi u brak. Djevojčice su uglavnom ostajale kod kuće pod nadzorom majke koja ih je učila kućanskim poslovima ili su odlazile u druga kućanstva gdje su radile kao sluškinje i pritom se usavršavale u obavljanju istih. U tom razdoblju, dječaci se odvajaju od majke te sve više vremena provode s ocem koji ih uči različitim poslovima u obrtu ili na polju, ovisno čime se bavio. Imućnije obitelji su djecu počele školovati oko sedme godine života, kod kuće, u školama ili u samostanima.[38]

Obitelji su nerijetko i mušku i žensku djecu slali u samostane kako bi se spriječila podjela imovine među nasljednicima. Kako bi obitelj bila što imućnija, bilo je poželjno nasljedstvo dijeliti na što manje dijelova. Tako Raffaella Sarti navodi primjer Katalonije na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće gdje se petina sinova i polovina kćeri plemića i zemljoposjednika posvetila crkvenoj karijeri.[39] Osim djevojčica iz plemićkih obitelji, u samostanima su se nalazile i djevojčice kojima obitelj nije mogla osigurati primjeren miraz, djevojčice iz izvanbračnih veza, trudnice i djevojčice za koje su roditelji vjerovali kako se neće moći nikada udati te su bile prisiljene na redovnički život.[40] Ukoliko za njih nisu planirali redovnički život, tada su dječake školovali radi boljeg statusa u društvu, dok se školovanje djevojčica na kraju uglavnom svodilo na učenje kućanskih poslova. Smatralo se kako za ženu nema mjesta ni budućnosti izvan braka te da se nema potrebe školovati budući da joj ono neće koristiti u ispunjavanju dužnosti koju su joj Bog i priroda namijenili. Školovanje djevojčica je predstavljalo trošak koji se nikad neće isplatiti jer one nikad neće moći zarađivati svojim intelektualnim radom, niti su smjele javno djelovati. Vjerovalo se kako bi školovanje također moglo naštetiti budućem braku obrazovane žene, ako se uopće uspije udati, jer

[38] D. M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 78.
[39] R. Sarti, *Živjeti u kući*, str. 35.
[40] D. M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 78.

je postojala opasnost da školovana žena osjeti prijezir prema kućanskim poslovima i suprugu manje pametnom od nje što nikako ne bi bilo dobro za mladu obitelj.[41]

Izrazito siromašne obitelji često su slale svoju djecu na rad u obitelji kojima je trebala neka vrsta pomoći i koje su ih pritom uzdržavale jer roditelji sami to nisu mogli. S druge strane, napuštena djeca smještena u ustanovama, ako u međuvremenu nisu posvojena ili otišla raditi za neku obitelj, najčešće su bila prepuštena lutanju, prosjačenju i krađama unatoč nastojanjima tih ustanova da ih što prije osposobe za samostalan život.[42] Napuštenu djecu je bilo moguće posvojiti, no njihov se položaj razlikovao u odnosu na položaj biološke djece. Ona su češće bila izvrgnuta iskorištavanju, osobito posvojene kćeri koje su smatrane nešto vrjednijima od običnih sluškinja, a često su bile izvrgnute seksualnom zlostavljanju i silovanjima.[43]

3.3. Adolescencija

Između dvanaeste i petnaeste godine života postepeno nestaje djetinjstvo i nastupa adolescencija. I dok je djeci bilo gotovo sve oprošteno jer nisu još razvila sposobnost razlikovanja dobra i zla, adolescenti su poznavali granice i snosili su odgovornost za prijestupe. U životu djevojčice, adolescencija je označavala životnu prekretnicu. U 15. stoljeću dobna granica te prekretnice pomaknuta je s dvanaeste na četrnaestu godinu jer se smatralo kako djevojčice tada stupaju u pubertet. S pojavom prve menstruacije, djevojčice su smatrane dovoljno zrelima za stupanje u spolne odnose, a time i spremnima za brak. Tim spolnim sazrijevanjem, djevojčice u očima zakona više nisu smatrane nevinima, već su svoju nevinost dokazivale na sudu.[44] Kada je obitelj silovane djevojčice zatražila pomoć suda, optužba je uzimana s rezervom zbog mogućnosti da je djevojčica zavela ili lažno optužila kako bi, zajedno s obitelji, od optuženog priskrbila miraz ili supruga. Kako patrijarhalno renesansno društvo nije bilo naklonjeno ženama, nerijetko se događalo da u tim procesima upravo djevojčice izvuku najdeblji kraj. Guido Ruggiero navodi primjer desetogodišnje Marie koja je morala nastaviti vezu sa silovateljem kako ne bi osramotila obitelj. Tek kad je silovatelj pobjegao, otac se obratio sudu koji optuženom daje izbor: novčanu kaznu i godinu dana zatvora ili oženiti djevojčicu i osigurati joj miraz. Kako bi izbjegao zatvor, optuženi odlučuje oženiti desetogodišnjakinju čime je ona osuđena na suživot s vlastitim silovateljem.[45] Kako bi

[41] Rosalind Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?: Ženska povijest svijeta*, Europapress Holding: Novi Liber, Zagreb 2009., str. 198., 199. i 219.
[42] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 190. i 193.
[43] Guido Ruggiero, *Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*, (e-izdanje), Oxford University Press, New York 1985, str. 151.
[44] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 193. i 194.
[45] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 31. i 149.

spriječili slične situacije zbog, kako je društvo vjerovalo, nedostatka samokontrole spolno sazrelih djevojčica, konzervativnije sredine poput one na Sredozemlju su ograničile kretanje djevojaka, a članovi obitelji su nadgledali kontakte sa suprotnim spolom. Ipak, djevojke za udaju su se u sjevernijim područjima Europe uglavnom mogle družiti sa svojim vršnjacima.[46]

Iskustva dječaka u ovom životnom razdoblju bila su znatno drugačija u odnosu na iskustva djevojčica. U razdoblje adolescencije dječaci su ulazili s otprilike četrnaest godina ili kasnije, a ponegdje ih je sud oslobađao odgovornosti i do navršene osamnaeste godine. U skladu s time, mladićima je zakonom bilo dopušteno stupiti u brak. Međutim, kod mladića u ovom životnom razdoblju naglasak nije bio na spolnom sazrijevanju i stupanju u brak, već na školovanju ili osposobljavanju za budući posao te na postepenom financijskom osamostaljivanju. Na taj način, granica stupanja u brak se kod mladića pomaknula do sredine dvadesetih ili čak tridesetih godina. Za razliku od djevojaka koje su uglavnom bile pod nadzorom obitelji, mladići su slobodno vrijeme mogli provoditi „na ulici" družeći se s vršnjacima. Adolescenti još uvijek nisu imali pravih obiteljskih i poslovnih obveza te su vrijeme znali kratiti sukobljavajući se, grupa protiv grupe, kako bi obranili svoju čast, izborili pobjedu četvrti u kojoj su živjeli i stekli ugled.[47]

3.4. Odrasla dob

Odrasla dob je sa sobom nosila brojne obveze i odgovornosti, ali i poštovanje i uvažavanje od strane okoline. Biti odrastao nije ujedno značilo i biti neovisan. U vremenu izrazite patrijarhalnosti kada su prevladavale proširene obitelji, osobito na jugu Europe, najstariji muški član obitelji je kao glava kuće donosio važne odluke i raspolagao financijama i radom ukućana. Nije postojala određena dob kada se postajalo odraslim, već se prijelaz očitovao stupanjem u brak. Muškarci su u brak stupali uglavnom sredinom dvadesetih ili tridesetih godina i u ovom životnom razdoblju im je glavna zadaća bila zarađivati i prehranjivati obitelj. Žena i djeca su smatrana njegovim vlasništvom i o njima je morao skrbiti.[48]

Djevojke su za brak smatrane spremnima onoga trenutka kada su dobile prvu menstruaciju jer su tada postale spolno zrele i mogle su početi ispunjavati svoju zadaću – rađati. Unatoč tomu, djevojke su u brak stupale u prosjeku s osamnaest godina.[49] Udaja je za ženu imala puno veće značenje jer je njezina važnost i vrijednost u društvu tek tada priznata. Većinu ovog životnog

[46] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 20. i 21.
[47] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 194. – 197.
[48] Isto, str. 199. i 202.
[49] Isto, str. 193. i 202.

razdoblja žena je provela trudna. Dužnost joj je bila osigurati nasljednike suprugu i odgajati ih, a uz to je brinula o kućanstvu.[50] Briga o kućanstvu nije se svodila samo na održavanje kuće urednom i pripremanje hrane. U vrijeme kada je ponuda trgovine bila oskudna, a roba skupa, žena je trebala znati čitav proces pripremanja hrane i pića, od „pronalaska" namirnica u prirodi do posluživanja gotovog za konzumiranje, trebala je znati izrađivati odjeću, krevetninu, posuđe, svijeće i zapravo sve ono što je jednom prosječnom kućanstvu bilo potrebno. Njezina dužnost je bila brinuti o bolesnima kada liječnika nije bilo, porađati druge žene, pripremati preminulog za pogreb itd. Raspon poslova koje je žena obavljala bio je velik, no svejedno je često prolazio nezapažen i uziman zdravo za gotovo.[51] Njezino mjesto je bilo u kući i vrlo rijetko se od nje udaljavala, osim ukoliko je išla u crkvu, nabavku ili posjetu. Osim redovnica, žene koje se nikad nisu udale nisu niti smatrane potpuno odraslim osobama.[52]

3.5. Doba starosti

Starost kao životno razdoblje je teško smjestiti u određeni vremenski period. Dok mislioci iz 15. stoljeća smatraju kako starost započinje u šestom desetljeću života, ipak je primjerenije zaključiti kako je ona ovisila o stanju uma i tijela. Siromašnije stanovništvo je zbog lošijih životnih uvjeta i slabije prehrane ranije obolijevalo i ranije se osjećalo nemoćnima u odnosu na bogato stanovništvo. Tako su se niži društveni slojevi već s trideset i pet godina mogli osjećati starima, dok su srednji i viši slojevi i u šezdesetima mogli obavljati svoje poslove. Zbog životnog iskustva, stariji ljudi su smatrani mudrima i vrijednima poštovanja. No starost nije bila nimalo laka i nosila je sa sobom mnogo tereta, osobito ako se radilo o osobama iz nižeg društvenog sloja koje nisu živjele u kućanstvu s nekim od djece. Budući da je starenje postepeno donosilo fizičku i mentalnu nemoć, poslovne sposobnosti postajale su sve slabije te u vremenu kada nije bilo mirovine, starost je takve osobe uglavnom vodila siromaštvu i ugroženoj egzistenciji.[53]

U 15. stoljeću uglavnom su muškarci živjeli dulje, no u 16. stoljeću postepeno se produljuje i životni vijek žena. Muškarci su i u ovom životnom razdoblju bolje prolazili jer su imali veći pristup novcu i zaradi. Kada više ne bi mogli raditi, kao glava kuće, nastavili bi voditi brigu o financijama kućanstva koje su najčešće dijelili s odraslim sinom i njegovom obitelji. Ukoliko bi nadživjeli suprugu, mogli su se ponovno oženiti i zasnovati novu obitelj tako da su muškarci u starosti vrlo

[50] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 295.
[51] R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?,* str. 207. i 220.
[52] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 291.
[53] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 208.

rijetko živjeli sami.[54] S druge strane, žene se nakon suprugove smrti, osobito ako su već u pedesetim godinama, uglavnom nisu ponovno udavale. Smatralo se neprimjerenim da žena u menopauzi stupa u brak, osobito s muškarcem mlađim od sebe. Na jugu Europe, starije žene su nakon suprugove smrti ostajale živjeti u zajedničkom kućanstvu s nekim od svoje odrasle djece i njihovom obitelji, no na sjeveru, gdje su djeca najčešće zasnivala obitelj u odvojenom kućanstvu, udovice bi ostale živjeti same do poodmakle dobi kada bi ju primio netko od djece i skrbio o njoj do smrti. Osim toga, starije udovice su osnivale kućanstva u kojima bi zajedno živjele i na taj način lakše snosile troškove života i teret samoće. Među siromašnijim slojevima društva, uz udovice, u tim kućanstvima su ponekad živjela i djeca bez roditelja.[55]

3.5.1. Smrt i pogreb

Smrt je u renesansi bila dio svakodnevnog života i podjednako je prijetila i mladima i starima. Osim obitelji i prijatelja, posljednje sate uz krevet umirućeg provodio je svećenik, koji ga je oslobodio grijeha, i bilježnik, koji je zapisao oporuku ili prepravio već ranije napisanu.[56] Način pogreba ovisio je o području u kojem je pokojnik živio, društvenom sloju, godinama, ugledu, načinu smrti i drugim okolnostima. No unatoč različitim običajima vezanim uz različite okolnosti, prema autorima Cohen & Cohen, prosječni talijanski sprovodi imali su nekoliko osnovnih koraka. Nakon smrti, žene su prale tijelo pokojnika i odijevale ga u najbolju odjeću koju je posjedovao. U sobi se okupljala obitelj i prijatelji koji su palili svijeće i bdjeli uz tijelo, a dolazile su i žene čija je dužnost bila glasno oplakivanje pokojnika. Nakon što je tijelo sutradan odneseno u crkvu, sprovod postaje javan. Sudionici sprovoda obilaze tijelo i odaju počast pokojniku nakon čega slijedi procesija koja je slavila njegov život. U procesiji je prvo išlo svećenstvo (ovisno o veličini sprovoda), potom osobe koje su nosile umotano tijelo na nosilu, a tek onda ostali sudionici sprovoda s najbližima na čelu. U procesiji su smjeli sudjelovati samo muškarci jer se smatralo kako žene ne mogu kontrolirati svoje emocije te, da ne bi izazvale kakav skandal, preporučivao im se ostanak i molitva u kući ili crkvi. Ukoliko pokojnik nije imao drugačiju želju, najčešće je pokopan u obiteljskoj grobnici u dvorištu crkve kojoj je pripadao. Viši društveni slojevi su svoje pokojnike pokapali u obiteljskim kapelicama koje su gradili u crkvama kojima su pripadali. Nakon

[54] Isto, str. 209.
[55] D. M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 285. i 286.
[56] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 210.

pogreba, obitelj i najbliži prijatelji odlaze u kuću pokojnika na karmine. Ispraćaj pokojnika završava se čitanjem oporuke nakon čega se život obitelji postepeno vraća u svakodnevnu rutinu.[57]

4. RENESANSA I BRAK

Brak je imao važnu ulogu u svakodnevnom životu renesansne obitelji. Gotovo u svim dijelovima Europe muškarci i žene vjenčali su se barem jednom u životu, a nerijetko i više puta. Brak je donosio ekonomsku sigurnost, ali i društvenu prihvaćenost i poštovanje jer je *vjenčati se* značilo i *postati odrastao*. Stupiti u brak je imalo osobitu važnost za ženu koja je mogla voditi vlastito kućanstvo i biti autoritet djeci i posluzi, što do tada nije imala priliku. Broj nevjenčanih u Europi bio je mali i sastojao se uglavnom od osoba posvećenih vjerskom životu. Primjer Firence iz 1552. godine navodi kako je od ukupno 59 000 stanovnika, 441 muškarac i 2 786 žena ostalo živjeti u samostanu, a u gradovima sjeverozapadne Europe od 14. do 18. stoljeća postotak nevjenčanih iznosio je do 15%. Ukoliko govorimo o samcima koji se nisu zaredili, neoženjeni muškarac nije stvarao problem društvu koliko neudana žena. U renesansnoj Europi postojali su zakoni koji su ženama zabranjivali samački život kao vlastiti izbor, ali i odlazak u grad u potrazi za poslom. Tim su zakonima htjeli spriječiti ovisnost žena o potpori društva, ali i mogućnost života bez muškarca kao glave kuće. Međutim, takve je zakone bilo teško provoditi.[58]

Brak u renesansi uglavnom nije imao romantičnu konotaciju kakvu ima danas. Sa stajališta Katoličke Crkve, seksualnost je bila dopuštena isključivo u braku, a brak je bio nužan isključivo radi produljenja vrste. Društvo je takvo stajalište Crkve uglavnom prihvaćalo, što je i regulirano brojnim zakonima o seksualnom ponašanju. Osim reguliranja seksualnog ponašanja, brak je predstavljao udruživanje interesa i razmjenu materijalnih dobara. On se češće sklapao radi interesa dviju obitelji, nego radi ljubavi dviju osoba. Iako su dvije obitelji tako jačale svoj utjecaj, njihova razmjena nije bila jednaka: obitelj koja je dala kćer, ujedno je dala i rodilju, odgajateljicu, sluškinju, ali i miraz. Miraz je izdašan poklon mladenkine obitelji isplaćen u novcu, darovima ili nekretninama kojim se ekonomski podupire mladi bračni par, a ujedno je predstavljao imovinsko stanje i odražavao čast mladenke i njezine obitelji. Upravo zbog opterećenja koje je prikupljanje miraza izazivalo, te nemogućnost prikupljanja istog, siromašnije obitelji su se ponekad odlučivale svoje kćeri poslati u samostan čijem su pristupanju troškovi ipak bili skromniji.[59]

[57] Isto, 211. i 212.
[58] D. M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 239. i 242.
[59] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 200. i 201.

4.1. Dob stupanja u brak

Dob stupanja u brak varirala je od mjesta do mjesta, a ovisila je o spolu i društvenom položaju. Za djevojke se preporučivala što ranija udaja kako bi tijekom života mogle suprugu podariti što više nasljednika. Iako se smatralo da su djevojčice već s prvom menstruacijom bile spremne za brak, zakonski od četrnaeste godine života, vrlo rijetko su se obitelji odlučivale na tako rani rastanak. Djevojke iz imućnijih obitelji češće su se udavale ranije jer su imale miraz, dok su siromašnije djevojke svoj miraz tek trebale zaraditi, stoga su se kasnije i udavale.[60] Kada je riječ o regijama, Diana Robin istraživanjem zaključuje kako su se djevojke na sjeveru Europe udavale u prosjeku u kasnim dvadesetima te obitelji zasnivale u zasebnom kućanstvu sa suprugom koji je tek nekoliko godina stariji. Na jugu Europe prevladavale su proširene obitelji i djevojke su se udavale u prosjeku s osamnaest do dvadeset godina za supruga koji je mogao biti čak i za desetljeće stariji. Također su zaključile kako su se djevojke koje su živjele u gradu udavale kasnije, nego djevojke koje su živjele na selu u proširenim obiteljima.[61] Mladići nisu bili prisiljavani na što ranije stupanje u brak kao djevojke. Oni su morali svladati vještine i pronaći posao kojim su mogli uzdržavati obitelj, tako da su se u prosjeku ženili u kasnim dvadesetim godinama. Kao što je bio slučaj kod djevojaka, ranije su se ženili mladići sa sela, nego iz grada.[62]

4.2. Odabir bračnog partnera

Bračni partner se uglavnom birao među obiteljskim poznanicima koji su pripadali istom društvenom položaju i s kojima su dijelili neke interese. Glavnu odluku oko odabira bračnog partnera češće su donosili roditelji para jer se smatralo kako mladi nemaju dovoljno znanja i iskustva da bi sami donijeli dobru odluku.[63] Točnije, upletenost roditelja u odabir potencijalnog bračnog partnera bila je to veća, što je društveni položaj bio viši. Što je društveni položaj bio viši, to se više materijalnih dobara razmjenjivalo među obiteljima i njihova uključenost u dogovore bila je ključna, a interesi i osjećaji djevojaka i mladića bili su gotovo nevažni. Što je društveni položaj bio niži, to se manje materijalnih dobara među obiteljima razmjenjivalo i samostalnost mladića i djevojaka u odabiru bračnog partnera bila je viša.[64] Samostalnost mladih pri odabiru bračnog partnera nastojala je u mnogim područjima ograničiti i svjetovna vlast držeći interese obitelji iznad

[60] Isto, str. 202.
[61] D. M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance,* str. 239. – 241.
[62] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 202.
[63] Isto, str. 202. i 203.
[64] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 57. i 58.

interesa para. Ukoliko su mladi i mogli sami odabrati partnera, u mnogim je krajevima zakon tražio suglasnost roditelja. Ako su se mladi oglušili na protivljenje roditelja i sklopili brak s „neodgovarajućim“ partnerom, pojedini istarski statuti kao moguće kazne navode razbaštinjenje, progon za mladiće, zatvor za djevojke ili novčanu kaznu. U većini slučajeva gdje su oba roditelja živa, glavnu riječ oko izbora partnera imao je otac. No ako otac iz nekog razloga nije bio prisutan, tada se odluka o izboru prepuštala majci i rođacima.[65] Ukoliko je obitelji bila potrebna pomoć, u potragu za idealnim partnerom uključivali su se rođaci, susjedi i prijatelji. Takva pomoć je uvijek bila dobrodošla, a uglavnom su je pozdravljali i mladi. Iz navedenog se može zaključiti kako je pri odabiru partnera veću ulogu imala korist od braka, nego osjećaji para što ne znači da se supružnici međusobno nisu poštovali i zavoljeli.[66] Čak su i djevojke koje su same mogle birati supruga, uglavnom djevojke bez roditelja i udovice, najprije tražile materijalnu sigurnost i ugled u društvu, a tek onda potencijalnog romantičnog partnera.[67]

4.3. Etape sklapanja braka

Nakon što je pronađen odgovarajući partner, uslijedilo je sklapanje braka. To nije bio jedinstveni događaj kojim se postajalo supružnikom, već proces koji je mogao potrajati od nekoliko dana do nekoliko tjedana. Nakon što su dvije obitelji postigle dogovor oko ženidbe, uslijedile su zaruke koje su među pukom imale veću važnost od samog vjenčanja. Zaruke su predstavljale formalnu obvezu i podrazumijevale su javno obećanje budućih supružnika o stupanju u zajednički život. Iako su se ponekad mogle proglasiti na neuobičajenim mjestima poput polja i pivnica, uglavnom se svako područje držalo nekog običaja. Na području sjeverozapadne i zapadne Francuske te u Augsburgu zaruke su se uglavnom proglašavale pred vratima crkve, u južnoj Francuskoj proglašavale su se u crkvi, dok su se u Firenci najčešće proglašavale u kući zaručnice pred bilježnikom. Već se nakon tog čina par proglašavao supružnicima te su, ovisno o području u kojem su živjeli, mogli imati spolne odnose ili čak živjeti zajedno. Ukoliko je zaručeni par imao spolne odnose, žena se mogla osloniti na vlast koja je zakonom mogla prisiliti muškarca na održanje obećanja.[68] Nakon zaruka slijedilo je vjenčanje koje je na području Italije najčešće imalo tri etape. Prvu etapu obilježilo je potpisivanje ugovora između mladoženje i mladenkinog oca ispred bilježnika i drugih muških uzvanika. Tim je potpisom zapečaćen dogovor dviju obitelji o sklapanju

[65] Marija Mogorović Crljenko, „Utjecaj crkvenih normi na bračni život: Istra od kraja 15. do sredine 17. stoljeća“, *Povijesni prilozi,* broj 47, (e-izdanje), Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2014., str. 10., 11. i 13.
[66] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 59., 203. i 204.
[67] D. M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance,* str. 240.
[68] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 20. i 21.

braka. Druga etapa započinje dolaskom mladoženje i njegove obitelji u dom mladenke i njezine obitelji. U njezinu domu je pripremljena zabava kojoj su nazočili prijatelji, obitelj, ali i bilježnik pred kojim je par dao svoj pristanak. Ovisno o mogućnostima, tom je prilikom mladoženja poklonio mladenki prsten koji je simbolizirao njezin prijelaz iz stare u novu obitelj. Taj je prijelaz u potpunosti izvršen u trećoj etapi kada djevojka seli iz starog u novi dom, u svojoj najboljoj odjeći i uz pratnju svadbene povorke uz koju se sele i njezine stvari.[69]

U mnogim su područjima veliku ulogu u obredima prilikom sklapanja braka imale i materijalne stvari. One su poslužile kao pokazatelj društvenog statusa, ali su simbolizirale i kraj jednog te početak novog životnog razdoblja. Primjerice, u Firenci su prilikom ženidbe imućni mladići djevojkama darivali nakit, ali i druge vrijednosti kako bi se mladenka istaknula u javnosti te time potvrdila njegov status. Na području Italije, Njemačke i Francuske mladenkinu odjeću, poklone, miraz i druge predmete mogao je, osim svadbene povorke, vidjeti čitav grad prilikom preseljenja jer se ništa nisu trudili skriti. Štoviše, u nekim talijanskim područjima odjeća se prevozila u kolima na stalcima kako bi ju svi mogli vidjeti, u Firenci su se škrinje držale otvorenima čiji se sadržaj kasnije izlagao u suprugovoj kući tijekom gozbe, a u nekim se dijelovima Francuske rublje širilo u sobi i izlagalo uzvanicima. U iskazivanju raskoši znalo se toliko pretjerivati da su vlasti uvodile zakone kojima bi ograničili luksuz.[70]

4.4. Simbolika prijelaza u novi život

U većini europskih zemalja mladenci su prije obreda združivanja trebali na neki način raskinuti sa svojim prijašnjim životom. To je moglo uključivati bacanje predmeta za koje su bili vezani u djetinjstvu, tučnjavu s prijateljima iz mladosti ili kidanje nakita. Ti su običaji mogli uključivati i plakanje i skrivanje djevojaka prilikom ulaska muža u kuću, koje su na taj način pokazivale kako ne žele napustiti roditeljski dom. S druge strane, ponegdje je postojao običaj gdje bi mladenka prije ulaska u kuću u kojoj će živjeti s mužem vodila razgovor s njegovom majkom te bi ju, ukoliko bi procijenila da posjeduje dovoljno znanja i vještina za dobru kućanicu, pustila u kuću grleći je i poklanjajući kuhaču. Ovisno o mogućnostima, bilo je poželjno da, kao simbol prijelaza i združivanja, mladić prilikom vjenčanja djevojci daruje prsten. Iako se on i dalje davao prilikom zaruka, pod utjecajem Crkve on se počeo darivati prilikom ženidbe kada mladenci daju uzajamnu suglasnost o zajedničkom životu. Prsten je simbolizirao vjernost, a budući da je bio samo jedan, onaj koji je muškarac darovao ženi, on je time pred javnosti osigurao njezinu vjernost istovremeno

[69] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 205.
[70] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 78.

ne obećavajući svoju. Narodna interpretacija crkvenog nauka oko združivanja supružnika išla je toliko daleko da im je bilo kakav predmet mogao poslužiti kao simbol prijelaza i združivanja pa se tako još, u raznim okolnostima, razmjenjivao remen, narukvica, zalogaj iz jednog tanjura, piće iz iste čaše, a u nekim primjerima iz ranog 16. stoljeća bilo je dovoljno podijeliti krušku ili razmijeniti poljubac. U nekim njemačkim regijama i Firenci, djevojkama se darivao vijenac od cvijeća kao simbol nevinosti koja se poklanja suprugu. Vijenac su tijekom povorke nosile na glavi, a skidale bi ga u spavaćoj sobi prilikom čega se od njih tražilo da plaču od srama. Ukoliko djevojka nije bila djevica, njezin bi vijenac bio polomljen ili napravljen od slame.[71]

4.5. Vrste obitelji

Nakon vjenčanja, supružnici su započeli zajednički život na koji su se trebali naviknuti. Način na koji su donosili odluke o mjestu stanovanja češće su ovisila o društvenom položaju ili životu na selu ili u gradu, nego o vlastitim željama. Gradsko stanovništvo češće je živjelo u nuklearnim obiteljima, za razliku od seoskog stanovništva koje je uglavnom živjelo u proširenim obiteljima. Plemstvo je bilo sklonije živjeti u proširenim obiteljima. U sjevernim dijelovima Europe te u južnim dijelovima Iberskog poluotoka i Italije, prevladavale su nuklearne obitelji, odnosno obitelji koje su se sastojale od roditelja i njihove djece. U tim su se područjima parovi vjenčali kasnije jer je ipak trebalo zaraditi novac za osnivanje posebnog kućanstva. Ukoliko roditelji nisu bili u mogućnosti osigurati miraz, djevojke su odlazile u gradove u potrazi za poslom sluškinje.[72]

Na sjeveru Iberskog poluotoka, Pirinejima, jugu Francuske, u srednjoj i sjevernoj Italiji, Alpama, većem dijelu Njemačke, Švedskoj i Finskoj žene su se uglavnom useljavale u kuću supruga i njegove obitelji pa su na tim područjima prevladavale tzv. proširene obitelji. Na istoku i jugoistoku Europe prevladavale su višestruke obitelji, tzv. *zadruge,* gdje su sinovi u roditeljsku kuću dovodili supruge i tamo osnivali obitelj. U tim područjima, parovi su se vjenčali ranije jer im je stambeno pitanje bilo riješeno te je postotak nevjenčanih bio niži u odnosu na područja gdje su prevladavale nuklearne obitelji.[73] Žena je u obitelji supruga imala nezavidan položaj. Morala se dokazati kao kućanica, kao majka i kao supruga. Ukoliko je brinula o interesima obitelji i živjela diskretno, mogla je zadobiti poštovanje suprugove obitelji te s vremenom izgraditi autoritet.[74] Iako rijetko, postojali su slučajevi gdje su muškarci dolazili živjeti u kuću žena. Takav ishod je češće bio rezultat okolnosti, nego tradicija. Muškarci koji usele u kuću supruge često su bili izvrgnuti

[71] Isto, str. 79., 80., 82. i 83.
[72] Isto, str. 50., 51., 56. i 58.
[73] Isto, str. 50. 51. i 59.
[74] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy,* str. 62.

poniženjima i nasilju jer se strahovalo od ugrožavanja tradicionalne hijerarhije gdje je muškarac nadređen ženi.[75]

4.6. Stav Katoličke Crkve o sklapanju braka

Mišljenje Katoličke Crkve o sklapanju braka često je bilo kontradiktorno u odnosu na društvenu tradiciju. Ženidbu je smatrala sakramentom, svečanosti usredotočenoj na samo jedan trenutak, a ne na proces koji je znao trajati danima ili tjednima. Bilo je dovoljno da je par za vjenčanje dovoljno star, da nisu bliski rod te da daju uzajamni pristanak. Iako je poticala javni karakter ženidbe, odnosno, izjavu para o suglasnosti u crkvi u prisustvu svećenika i svjedoka te uz odobrenje roditelja, Crkva je valjanim smatrala i brak kojem je takav javni karakter izostao. Čak nije bilo potrebno ni da je par prethodno zaručen jer ih je to samo poticalo na spolnost ili zajednički život prije braka čemu se Crkva protivila. Nakon Tridentskog koncila, stavovi Crkve su se učvrstili. Ukoliko nije bilo zakonskih prepreka, ispravno je bilo sklopiti brak isključivo u crkvi pred svećenikom i nekoliko svjedoka tek nakon objave svećenika o namjerama para. Svaki drugi način ženidbe nije smatran valjanim, a sve se manje tolerirala spolnost i zajednički život izvan, na ovakav način sklopljenog, braka. Pri nametanju jasne definicije braka, Crkva se sukobljava s društvima koja imaju vlastitu tradiciju i svjetonazor, ali i sa svjetovnim vlastima koje nastoje provoditi svoje zakone.[76] Naime i crkvene i svjetovne vlasti su putem svojih organa nastojale nadzirati i kontrolirati živote svojih podanika, stoga su njihove odredbe često bile isprepletene i proturječne. S obzirom na zamršenost situacije, u nekim su područjima djelovali tzv. *mješoviti sudovi* prema kojima je Crkva, primjerice, bila ovlaštena za rješavanje bračnih sporova, ali je imovinsko pitanje prilikom rješavanja istih pripadalo svjetovnoj vlasti.[77] Podršku svjetovnoj vlasti dali su i protestanti koji su ranije definirali kako je brak važan, ali kako on nije sakrament te bi ga stoga trebala regulirati svjetovna vlast. Unatoč tomu, protestanti su zakonitim smatrali onaj brak koji je imao javni karakter te pristanak roditelja do određene dobi koja je varirala od mjesta do mjesta. Međutim, brakove sklopljene na druge načine također su smatrali valjanima, ali oni nisu mogli jamčiti sigurnu budućnost udovice ili nasljedstvo djeci jer su ona ipak rođena u braku kojem nedostaje javni karakter.[78]

[75] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 52.
[76] Isto, 21. – 26.
[77] M. Mogorović Crljenko, „Utjecaj crkvenih normi na bračni život“, str. 7. i 9.
[78] R. Sarti, *Živjeti u kući*, str. 21. – 26.

4.7. Poništenje braka

Nije svaki brak bio sretan i uspješan, no njegovo poništenje bilo je moguće samo u iznimnim situacijama. Katolička Crkva odobravala je poništenje braka u slučajevima kada je postojala zapreka poput bliskog srodstva ili rastavu bez mogućnosti ponovne ženidbe u slučajevima preljuba, napuštanja supružnika, krivovjerja ili teškog tjelesnog nasilja. Protestanti su dozvoljavali rastavu u slučajevima preljuba ili napuštanja supružnika, a ponekad i u slučaju bolesti. Pravoslavna Crkva je dopuštala razvod iz brojnih razloga, međutim, i ovdje se očitovala neravnopravnost muškaraca i žena. Prevareni muškarac je mogao dobiti razvod od supruge, no prevarena supruga uspjela se razvesti samo uz dodatne otegotne okolnosti.[79]

Može se pretpostaviti kako preljubi ni tada nisu bili rijetkost te da su ga podjednako počinjavali i muškarci i žene. Međutim, u renesansnoj Italiji se na preljub gledalo nešto drugačije nego u drugim dijelovima kontinenta, a kao razlog tome Burckhardt navodi jaču razvijenost samosvijesti. Ukoliko je preljub ostao tajna između supružnika, njihov suživot je bio moguć. No ukoliko je za preljub doznala javnost, tada zbog poniženja i narušene časti ljudi posežu za osvetom, osobito ako je riječ o prevarenom muškarcu koji postaje predmet ismijavanja okoline. Tada, da bi se uklonila sramota s obitelji, čak i otac ili braća prevarenog supruga si uzimaju za pravo ubiti preljubnicu. Žena je pred sudom bila u težem položaju, nego muškarac.[80] Ona se mogla razvesti ukoliko ju je suprug pokušao ubiti, ukoliko je planirao kakvu veleizdaju, ukoliko je ugrozio njezinu čast i ekonomski položaj (uglavnom u Rusiji) te ukoliko se htjela zarediti. Budući da je redovnički život bio iznad bračnog života, brojne žene su na taj način izbjegle nesretan život u braku, međutim, i brojni muževi su se na taj način „riješili“ svojih žena. Primjer iz ruskih sudskih spisa navodi kako je muž natjerao trudnu suprugu da se zaredi kako bi se on mogao oženiti drugom. Ipak, patrijarh je donio odluku kojom suprug mora vratiti bivšoj supruzi miraz te ju uzdržavati u samostanu, a njezino je pravo bilo zatražiti poništenje novog braka. Židovi i muslimani su također dopuštali poništenje braka u iznimnim situacijama.[81]

Iako Crkva nije podržavala zajednički život prije braka, a kasnije ga je čak izjednačavala s prostitucijom, kohabitacije su bile normalna pojava i uglavnom su ju činili zaručnici. Pri razilaženju, nevjenčani parovi su završavali na sudu kao i bračni parovi. U Veneciji tako nalazimo primjer gdje je nezakonitom suprugu dosuđeno uzdržavati i skrbiti o petero napuštene djece,

[79] Isto, str. 27. i 28.
[80] Jacob Burckhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, Prosvjeta, Zagreb 1997., str. 410. – 411.
[81] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 27. i 28.

isplatiti nezakonitoj supruzi miraz kako bi joj osigurao pristojan život i ostavio mogućnost udaje te platiti troškove suda. Drugi primjer navodi ozbiljnije posljedice jer, osim napuštanja nezakonite supruge, uključuje preljub, krađu, ali i viši društveni sloj. Uvjerivši mladenku i njezinu obitelj u ženidbu, mladić je dobio miraz te nakon nekog vremena pobjegao. Ubrzo se saznalo da par nije vjenčan te da je mladić u braku s drugom ženom. Sud je donio odluku kojom je mladić osuđen na kaznu zatvora dok ne vrati ukradeni miraz, a potom je protjeran na Kretu.[82]

4.8. Udovištvo

Budućnost udovaca uglavnom nije bila ekonomski ugrožena i brže su se ponovno ženili i osnivali novu obitelj. Ako su preživjele porode, žene su češće nadživjele svoje muževe uglavnom jer su u prosjeku bile mlađe od njih. Ukoliko su nakon smrti supruga dobile natrag miraz, i ukoliko su mogle rađati, u mnogim područjima žene su se mogle ponovno udati dajući isti miraz, ali uz veću samostalnost pri odabiru partnera. U nekim područjima, udovica se morala odreći određenog postotka naslijeđene imovine ili djece ukoliko se htjela preudati jer je na taj način preminuli suprug htio osigurati zbrinutost zajedničke djece. Starije udovice nisu mogle tek tako naći novog bračnog partnera i ponekad su pristupale u samostane.[83] Njihova budućnost ovisila je i o društvenom sloju kojem su pripadale. Dok starije i imućnije udovice nisu osjećale potrebu za ponovnom udajom jer im je egzistencijalna budućnost bila sigurna, o siromašnim udovicama često su brigu preuzimala djeca koja su o njima bila dužna skrbiti do smrti.[84]

4.9. Pitanje nasljedstva

Glava obitelji morala je odlučiti kako će nakon smrti podijeliti stečenu imovinu. Uvjeti i načini nasljeđivanja bili su brojni, a najčešće su ovisili o broju djece te njihovom spolu i dobi, osobito ako roditelji nisu mogli svakom potomku osigurati dio nasljedstva. Kako bi spriječili usitnjavanje zemlje i smanjili rizik od gladi u budućnosti, seljaštvo se u većini slučajeva odlučivalo prepustiti kuću i zemlju jednom sinu, uglavnom najstarijem. Taj se sin mogao oženiti i zasnovati obitelj, dok će njegova braća ostati u kući neoženjena ili se oženiti i otići uz malu odštetu. Izuzetak su bile obitelji u istočnoj i jugoistočnoj Europi gdje se imovina među sinovima nije dijelila, nego su svi sa svojim obiteljima živjeli u roditeljskoj kući i zajedno obrađivali naslijeđenu zemlju. Plemstvo iz istog razloga prenosi nasljedstvo najčešće najstarijem sinu. Mlađi sinovi zbrinjavali su se na različite načine. Kako bi izbjegle davati veću odštetu, imućnije obitelji bi ih slale u vojsku ili u

[82] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 30. i 31.
[83] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 207.
[84] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 294.

samostane gdje bi preko različitih poznanstava opet osigurali dobrobit obitelji. I drugi društveni slojevi šalju mlađe sinove na školovanje ili obuku kako bi im, jednog dana kad napuste roditeljsku kuću, omogućili lakše zapošljavanje i uzdržavanje obitelji.[85]

U rijetkim su područjima sinovi i kćeri bili podjednako zastupljeni u oporukama. Ukoliko nisu imale brata, kćeri su samo ponekad nasljeđivale roditeljsku kuću i zemlju uz nju. Kao udovice muškarca koji je posjedovao zemlju, ukoliko nisu imali zajedničku djecu, preudajom bi zemlja pripala novom mužu, a dalje bi ju naslijedila zajednička djeca. Budući da je roditeljima predstavljao opterećenje, miraz je kćerima bilo najčešće jedino nasljedstvo. Izrazito siromašne obitelji kćerima nisu mogle ostaviti ni miraz pa se u južnoj Europi, zbog straha od rastućeg broja neudanih djevojaka, širila ideja o osiguravanju minimalnog miraza. Primjerice, u Firenci se u 15. stoljeću osniva fond *Monte delle doti* u kojeg roditelji od kćerinog rođenja uplaćuju novac kojeg s kamatama podižu kada dođe vrijeme udaje.[86] Ženidbom, suprug preuzima miraz u čijem je vlasništvu do smrti. Potom udovica nasljeđuje miraz kojim joj je tek tada dozvoljeno raspolagati, a trebao bi joj omogućiti ekonomsku sigurnost do smrti ili ostaviti otvorenu mogućnost za preudaju.[87] Muževi su u oporukama naglašavali kako svojim udovicama dopuštaju živjeti u zajedničkoj kući. U nasljedstvo su im ostavljali i zajedničku djecu, budući da su ona također bila u njegovom vlasništvu čime je mogao spriječiti muške rođake u oduzimanju skrbništva majci.[88]

5. SEKSUALNOST I RENESANSA

Za ženu, seksualnost je bila dopuštena samo u braku. Vrijednost djevojke prije braka mjerila se njenom nevinošću, a njezin gubitak značajno je narušavao ugled i čast djevojke i njezine obitelji te otežavao pronalazak bračnog partnera. Čast djevojke se doživljavala kao materijalno dobro koje je, kao i dužnost očuvanja, pripadalo ocu ili bratu te kasnije suprugu, a jednako kako se čast mogla oduzeti, tako se mogla i vratiti.[89] Ruggiero navodi brojne primjere iz renesansne Italije gdje se muškarci nakon oduzimanja nevinosti djevojkama ili zaručnicama dovode pred sud koji obitelji potom vraća čast u obliku miraza ili obvezne ženidbe. Tako je bilo i u slučaju Alberta ab Aura i njegove kćeri Marie kada ju je zaručnik Francesco, nakon provedene noći s njom, sutradan poslao

[85] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 60. , 64., 68. – 71.
[86] Isto, str. 71. – 73.
[87] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 51.
[88] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 75.
[89] Trevor Dean, Kate J. Lowe, *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, (e-izdanje), Cambridge University Press, New York 1994., str. 153.

kući poručivši joj da se nema namjeru njome oženiti jer više nije nevina. Slučaj je završio pred sudom koji je optuženog obvezao na povratak miraza i novčani dodatak kao potporu za Marie. Iako se Francesco na kraju oženio njome, primjer je pokazao kako muškarci pred sudom ipak snose određenu odgovornost prema djevojci i njezinoj obitelji.[90]

Dilemu društva kada je prihvatljivo konzumirati brak, nakon zaruka ili nakon ženidbe, nastojala je razriješiti Katolička Crkva smatrajući prihvatljivima spolne odnose samo između supružnika, nakon sklapanja braka, što je istovremeno značilo da čast djevojke od tada pripada njezinom suprugu. Vodeći se mišlju kako za sve što je Bog stvorio postoji poseban razlog, Crkva u 16. stoljeću smatra grijehom čak i spolni odnos između bračnog para ukoliko on nije namijenjen začeću. Kako bi začeće bilo što uspješnije, u 16. stoljeću se šire brojni tekstovi koji supružnike savjetuju što im je činiti. Neki od tih savjeta potječu od Crkve koja nalaže kako je spolni odnos dozvoljen jedino u misionarskom položaju jer, osim što vjerno odražava hijerarhijski poredak u kojem je muškarac superioran u odnosu na ženu, u njemu je začeće jedino moguće.[91] U nekim dijelovima Europe, među pukom su također kružili savjeti kako je za začetak potrebno da žena doživi orgazam te da supružnici svežu vrpcu oko lijevog testisa ukoliko žele začeti dječaka. Smatralo se kako odmor također pridonosi uspješnijem začeću pa se starijim muškarcima preporučivala apstinencija, osobito u vrijeme korizme. Osim u vrijeme korizme, Crkva je apstinenciju smatrala obveznom za sve katolike svaku nedjelju, blagdane, tri dana prije i poslije pričešćivanja te tijekom menstruacije, trudnoće i dojenja.[92]

5.1. Trudnoća

Budući da je svrha braka bila reprodukcija, žene su većinu svoje odrasle dobi provodile trudne. Unatoč čestim trudnoćama i porodima, visoka smrtnost novorođenčadi i dojenčadi u 15. i 16. stoljeću utjecala je na smanjivanje broja preživjele djece tako da su renesansne obitelji u prosjeku imale četvero do šestero djece. I dok su u nekim područjima plemkinje rađale u prosjeku svakih godinu dana, žene iz nižih društvenih slojeva donosile su djecu na svijet u prosjeku svake dvije do dvije i pol godine. Moguće objašnjenje leži u tome da su žene iz siromašnijih društvenih slojeva dojile same, dok su bogatije žene unajmljivale dojilje.[93] Liječnici nisu mogli naći objašnjenje zašto su žene koje nisu dojile prije ponovno ostale trudne, no pretpostavljali su kako je maternica povezana s dojkama te da se krv tijekom trudnoće pretvarala u mlijeko, a nakon prestanka dojenja

[90] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 25.
[91] T. Dean, K. J. Lowe, *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, str. 78.
[92] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 295.
[93] D. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 77. i 91.

mlijeko se ponovno pretvaralo u krv te da je sama pojava menstruacije ponovno omogućila začeće. Tomu treba dodati i već spomenuto da se supružnicima preporučivala apstinencija tijekom dojenja.[94]

Žene su trudnoću primjećivale tek kad su osjetile prve pokrete bebe u trbuhu, otprilike u četvrtom mjesecu trudnoće. Kako bi očuvale trudnoću, savjetovalo im se izbjegavanje stresa i tjelesnih napora pa i aktivnosti poput jahanja konja, vožnje u kočijama ili podizanja ruku iznad glave.[95] Žene su rađale u svojim kućama, a sam porod je nerijetko bio podjednako koban i za rodilju i za dijete. I dok su porodu u višim društvenim slojevima znali prisustvovati obitelj, liječnici, primalje pa i politički savjetnici i veleposlanici, „običnim" ženama porod je vodila žena iz susjedstva koja je i sama prošla porod ili primalja ako je postojala u obližnjem mjestu.[96] Primalja je imala ugledan položaj u društvu jer je imala čitav niz odgovornosti, od utvrđivanja trudnoće i vođenja pobačaja, preko brige o trudnici prije, tijekom i nakon poroda pa do davanja mišljenja pred sudom prilikom utvrđivanja silovanja ili očinstva. Iako je do tada bilo dovoljno prenositi znanje iz generacije u generaciju, na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće počinju se izdavati prve dozvole za primalje. Zbog potrebe za kontrolom i institucionalizacijom, u Francuskoj se od 1560. godine primalje obučavaju, ispituju, licenciraju i registriraju, a njihov primjer nešto kasnije primjenjuju Engleska i Italija koje ipak više vrednuju religijsku i moralnu odgovornost primalje, nego njezinu medicinsku stručnost. Profesionalizacijom primaljstva, žene su dobile priznanje u društvu za svoj rad, ali gledajući sveukupno, tijekom renesanse se njihova prirodna uloga njegovateljica nije značajno promijenila. U 15. i 16. stoljeću muške primalje su pozivane u pomoć samo u teškim slučajevima kada porod traje predugo, stoga su, osim zbog neprimjerenosti, smatrani nepoželjnima jer ih se povezivalo uz komplikacije na porodu i smrt.[97]

Nisu se sve trudnice odlučile na porod. Prekid trudnoće u vrijeme renesanse nije bila rijetka pojava niti se smatralo nemoralnim činom. Čak štoviše, na pobačaj se gledalo kao na neku vrstu kontracepcije. Crkvena i svjetovna vlast dopuštale su izvršenje pobačaja prvih nekoliko tjedana od začeća jer su smatrali kako plod tada još nema dušu. Tako se dopuštao pobačaj 30 dana od začeća ako žena nosi dječaka te 45 dana ako nosi djevojčicu.[98] Dean i Lowe navode nešto drugačije podatke pa tako pišu kako je žena smjela pobaciti 40 dana od začeća ako je nosila dječaka te od 80 do 90 dana ukoliko je nosila djevojčicu. Nakon toga, pobačaj bi se smatrao ubojstvom. Za

[94] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 295. i 296.
[95] D. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 1. i 260.
[96] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 263.
[97] D. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 261. – 263.
[98] Isto, str. 1.

pobačaje izvan ovih vremenskih okvira, zakon je u početku predviđao oštre kazne koje ipak nisu znatnije utjecale na njihovo smanjenje.[99] Žene su pobačaje uglavnom inducirale same uz domaće pripravljene lijekove, a za pomoć stručnjaka su se obraćale tek ukoliko same nisu uspjele te ukoliko su si takvu pomoć mogle financijski priuštiti. Iako zbog visoke smrtnosti djece supružnici nisu pribjegavali kontracepciji, ipak su vjerovali da postoje načini na koje su mogli kontrolirati, ili barem odgoditi, iduću trudnoću poput duljeg dojenja, apstinencije, prekinutog snošaja ili čak nošenja amajlija. Glavni izvor informacija o kontracepciji ženama je bila njihova okolina, a po sve većem broju izvanbračnih i neželjenih trudnoća, povjesničari zaključuju kako su informacije o zaštiti i sama zaštita bile poprilično nepouzdane.[100]

5.2. Seksualni prijestupi

Jedna od najrasprostranjenijih metoda za izbjegavanje trudnoće, a ujedno i najstrože kažnjavani prijestup, bio je analni odnos. Iako je u početku to bio društveno prihvatljiv oblik kontracepcije među supružnicima, vlasti su s vremenom uviđale njegovu štetnost za društvo te su do kraja 16. stoljeća muškarce kažnjavali i s odrubljivanjem glave.[101] Analni odnos vlasti su povezivale s nedopuštenim odnosima muškaraca kojim se kršila Božja volja koji bi, ukoliko se takvi odnosi ne spriječe, na narod mogao poslati kugu, glad ili nešto treće. Broj osuđenih muškaraca tijekom renesanse je rastao, a najsumnjiviji su bili mlađi neoženjeni muškarci. Primjer iz Firence pokazuje kako je među optuženim muškarcima za nedopušteni odnos bilo njih tri četvrtine mlađe od 30 godina.[102] Strah od širenja homoseksualnosti išla je toliko daleko da su vlasti u Veneciji 1444. godine zabranile rad školama nakon što padne mrak jer su smatrali da bi dječaci tada lakše mogli pasti pod utjecaj učitelja.[103]

Strah od homoseksualnosti odrazio se i na kažnjavanje drugih prijestupa pa je na primjer silovanje muškarca uglavnom kažnjavano smrtnom kaznom, dok je silovanje žene kažnjavano zatvorom, isplatom miraza žrtvinoj obitelji ili ženidbom za žrtvu. U prilog drastičnijem kažnjavanju silovanja muškaraca ide i činjenica kako je silovanje žena na sudu opisivano s manje detalja kako bi se očuvao njezin ugled, tako da je blaga kazna mogla biti odraz manjka informacija, a ne umanjivanja vrijednosti žrtve. Međutim, ukoliko se u obzir uzmu razlike u kaznama za silovanje žena, možda su ipak postojali više i manje krivi silovatelji. Ukoliko žrtva i silovatelj pripadaju eliti, tada je slučaj bio izrazito ozbiljan i najčešće je riješen isplatom bogatog miraza obitelji žrtve. Ukoliko je

[99] T. Dean, K. J. Lowe, *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, str. 85.
[100] D. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 1. i 91.
[101] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 165.
[102] T. Dean, K. J. Lowe, *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, str. 12. i 86.
[103] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 112.

žrtva bila pripadnica plemstva, a silovatelj nižeg društvenog sloja, tada je zločin karakteriziran više društvenim, nego seksualnim prijestupom jer je ugrožena čast i ugled imućne obitelji, a kazna je uključivala boravak u zatvoru.[104]

Okrutnu i dugu zatvorsku kaznu uglavnom su dobivali još samo silovatelji djece. Iako, na primjer u Engleskoj, sudstvo se dvoumilo oko optužbi za silovanje djevojčica mlađih od 7 godina jer su smatrali kako je takav zločin medicinski nemoguće izvesti. Osim ako ne uključuju prolijevanje krvi, otmicu, pljačku ili provalu, silovanja koja isključuju žrtve iz viših društvenih slojeva blago su kažnjavana, dok sluškinje i robinje za svoje silovatelje nisu mogle očekivati gotovo nikakvu kaznu. U Veneciji je prosječna kazna za silovanje bila šestomjesečni zatvor ili novčana kazna. Ta je kazna mogla biti stroža ukoliko je bilo riječ o udanoj ženi ili blaža ukoliko je bilo riječ o djevojci. Razlog tomu je što je tadašnje sudstvo smatralo kako udana žena ne može izvući neku veću korist od silovatelja budući da joj miraz za udaju ne treba pa nema razloga lagati o napadu, dok su neudane djevojke događaj mogle izmisliti kako bi si osigurale miraz ili bračnog partnera.[105] Nikakvu posljedicu nisu snosili niti oni silovatelji čije su žrtve ostale trudne jer se smatralo kako je za začeće potrebno da žena doživi vrhunac. Ukoliko je žrtva nakon silovanja ostala trudna, to je značilo kako je na spolni odnos ipak pristala te, prema tome, nema zakonske osnove za optužbu silovatelja.[106]

Nasilje nad ženama bila je svakodnevna pojava jer se smatralo kako su muškarci, superiorniji spol, nasilni po prirodi te je društvo to prihvaćalo kao normalan poredak. Iako je silovanje bilo kazneno djelo, nije se često prijavljivalo pa tako, na primjer, u engleskim sudskim spisima ono zauzima tek 1% ukupnih prijestupa. Neki od razloga zašto silovanja nisu češće prijavljivana su sljedeći: silovanje koje je za posljedicu imalo trudnoću nije se smatralo silovanjem, silovanje je bilo teško dokazati, osim ako žrtva za dokaz nije imala poderanu odjeću ili vidljive ozljede, detalje silovanja žrtva je trebala ispričati pred sudom koji se uvijek sastojao od službenika muškog spola što je izazivalo sram kod žene, a čitav proces stajao je puno vremena i novca. U odnosu na srednji vijek gdje se silovanje tretiralo kao prekršaj protiv imovine, u renesansi se silovanje ipak počelo smatrati prekršajem na osobnoj razini. Međutim, iako se u renesansi dogodio pomak, silovanje se i dalje karakteriziralo kao manji prekršaj.[107] U Veneciji se provala radi pljačke kažnjavala čak i smrtnom kaznom, dok se provala radi silovanja kažnjavala tek kojim mjesecom u zatvoru. Vlast i sud su

[104] Isto, str. 93., 106. i 125.
[105] D. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 313. i 314.
[106] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 295.
[107] D. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 313.

takve zakone opravdavali na način kako se provala radi silovanja odvija u nepromišljenom trenutku strasti, a ne kao posljedica planiranog procesa te kao takav, silovatelj ne predstavlja kontinuiranu opasnost za imovinu, nego isključivo za ženu.[108]

Popis seksualnih prijestupa u vrijeme renesanse je dug. Između ostalog, na njemu se još nalazi blud koji se najčešće kažnjavao novčanom kaznom, zatvorom ili progonstvom. Konkubinat se kažnjavao od novčane kazne do zatvora za muškarca, javnog bičevanja za ženu te progonstva za oboje. Preljub se kažnjavao smrću, javnim sramoćenjem, novčanom kaznom, progonstvom, a za žene se predviđalo brijanje glave i zaređivanje.[109] Incest je bio prijestup koji se strogo kažnjavao dugogodišnjom zatvorskom kaznom i progonstvom. Primjer iz Venecije iz 15. stoljeća, koji uključuje Antoniju i njezinog oca, navodi kaznu zatvora u trajanju od deset godina nakon koje je osuđen na progonstvo, a ukoliko se vrati, sud mu prijeti odrubljivanjem glave. U odnosu na incest, pedofilija je kažnjavana nešto blaže. Ruggiero u primjeru desetogodišnje Mariete i njezinog susjeda Nicola navodi kaznu od tri mjeseca zatvora i odštetu u obliku miraza kako bi se djevojčica jednog dana ipak mogla udati.[110]

5.3. Prostitucija

U ranom novom vijeku talijanske vlasti su osnivale javne kuće što je za posljedicu imalo procvat prostitucije. U 15. i prvoj polovici 16. stoljeća, prostitucija se smatrala nekom vrstom socijalne kontrole jer su time nadležne institucije omogućile muškarcima zadovoljavanje svojih potreba bez da diraju tuđe žene i kćeri. Broj prostitutki bio je u stalnom porastu pa se prema pojedinim zapisima navodilo kako u Rimu prostitutke čine 13% ukupnog stanovništva, a u Veneciji jednu desetinu. Postojalo je nekoliko vrsta prostitutki, a njihov status je ovisio o klijentima i njihovoj imućnosti. Najgori položaj su imale tzv. *uličarke*, siromašne žene i napuštene djevojke koje su na ulici tražile muškarce koji će im pružiti hranu i privremeni smještaj u zamjenu za seksualne usluge. Na sredini ljestvice su se nalazile registrirane prostitutke koje su plaćale poreze i djelovale u javnim kućama. Najbolji položaj su imale tzv. *elitne prostitutke* ili *kurtizane* koje nisu služile samo kao seksualne partnerice, nego i kao pratnje muškarcima iz viših društvenih slojeva na važnim društvenim događanjima. Kurtizane su uživale bogatstvo, prestiž, slavu i samostalnost. Povlačile su se u 40-im godinama života prilikom čega su se udavale, obučavale nove kurtizane ili se zaređivale, a nakon smrti rimski je zakon naređivao da su dužne ostaviti petinu svog imetka u nasljedstvo jednoj

[108] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 96. i 97.
[109] T. Dean, K. J. Lowe, *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, str. 88. i 89.
[110] G. Ruggiero, *Boundaries of Eros*, str. 42. i 107.

od kuća za uzdržavanje bivših prostitutki.[111] Unatoč legalizaciji prostitucije, vlasti su ih ipak smatrale prijetnjom za zdravlje i moral stanovništva te je postojao niz odredbi kojim su utjecali na njihovo ponašanje. Kako bi se razlikovale od drugih žena, prostitutke su se morale odijevati na određeni način, nisu smjele napuštati određene dijelove grada ili javnu kuću osim u određenim danima tjedna.[112]

Nakon Tridentskog koncila, Katolička Crkva nastoji prostituciju prikazati kao grijeh protiv kojeg se treba boriti u čemu s vremenom i uspijevaju. Krajem 16. stoljeća elitne prostitutke su prestale uživati povlastice koje su imale tijekom posljednjeg stoljeća i pol, a tomu je pridonijelo i društvo koje ih je počelo svrstavati na dno društvene ljestvice.[113]

6. IZGLED NASELJA I KUĆA

U nekim je naseljima moglo biti tek nekoliko kuća, dok je u drugima moglo biti njih na stotine. Početkom renesanse, kuće su se u većini slučajeva još gradile bez ikakvog reda, a put je uglavnom nastajao ponavljanim prolaženjem, no već krajem razdoblja povećava se broj naselja koja nastaju na temelju projekata pomoću kojih su kuće pravilnije raspoređene. U zapadnoj i srednjoj Europi kuće su se uglavnom gradile uz cestu u dva niza iza kojih su se nalazila polja za obradu, dok su se u slavenskim područjima u većini slučajeva kuće gradile oko praznog središnjeg prostora u kojem su pasle životinje i u kojem se nalazio bunar ili bara. U vrijeme renesanse, plemstvo zapadne Europe seli u gradove, dok na selima grade raskošne vile koje su služile kao sekundarna rezidencija. Gradovi su bili okruženi visokim zidinama koji su sve do 16. stoljeća uspjeli odolijevati napadima, no s razvojem topništva, zidine je bilo potrebno zamijeniti bedemima. S obzirom da je gradsko stanovništvo bilo u stalnom porastu, prostor unutar zidina trebao se pametno iskoristiti. Kuće se na ulicu pružaju najkraćom stranom, dok se u unutrašnjosti produžuju. Nadograđuju se katovi koji nerijetko strše na ulice, a nastaju i prve zgrade. Prostor unutar zidina ponekad nije bio dovoljan za sve veći priljev stanovništva te su oni bili prisiljeni podizati predgrađa izvan zidina koja su bila na granici između ruralnog i urbanog.[114]

Još početkom renesanse, kuće su se gradile najčešće od drveta pa ne treba čuditi kada bi u jednom požaru nestao cijeli grad. Kako bi se izgradila jedna kuća, bilo je potrebno pet velikih stabala za

[111] D. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 101. – 103.
[112] T. Dean, K. J. Lowe, *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, str. 92.
[113] Jean Delumeau, *Civilizacija renesanse*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1989., str. 316. i 317.
[114] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 103., 106., 127. i 128.

čije je rušenje bilo potrebno odobrenje zajednice ili gospodara. Opeka i kamen postepeno zamjenjuju drvo te pružaju barem kakav takav otpor vatri. Unutrašnji zidovi kuća su do renesanse ukrašavani zalijepljenim cvijećem, grančicama i trskom koje ustupaju mjesto tapiserijama, tapetama, slikanjem na platnu ili koži. Strop se tada još smatrao podom gornjeg kata ili tavana koji je bio prikriven i ukrašen u bogatim, a vidljiv i ružan u ostalim kućama. Krov je bio od slame ili trstike, a pod od nabijene zemlje posut pijeskom ili slamom.[115]

Kuće građene u renesansi međusobno su se razlikovale po strukturi, obliku i veličini. Gradske kuće su bile prilagođene obrtu i trgovini na način da su u prizemlju imale prostor za skladištenje, radionicu ili trgovinu, dok su kuće na selu bile prilagođene poljoprivrednim poslovima pa su sadržavale prostor za životinje, alat i zalihe hrane. Kuće su počele dobivati katove, pa se život organizirao na način da se u prizemlju „posluje“, a na katu živi. Na prvom katu je živjela gospoda, dok je na svakom idućem živio sve siromašniji društveni sloj. Elita je u gradovima počela izgrađivati palače, srednji društveni slojevi su ih nastojali imitirati, a najsiromašniji su bili prisiljeni dijeliti sobu, nerijetko čak i krevet, s drugima. Za razliku od srednjovjekovnih kuća, u renesansi se grade kuće koje karakteriziraju veličina, simetrija, svjetlost i udobnost.[116]

6.1. Raspored prostorija unutar kuće

Dok su prijašnje kuće imale svega jednu do dvije prostorije gdje se odvijao čitav život, u renesansi se pojavljuje specijalizacija prostora. Reorganizacija kućanstva u korist veće udobnosti i privatnosti se najprije javlja među talijanskim višim društvenim slojevima, a potom se postepeno širi na druge dijelove kontinenta te niz društvenu ljestvicu, prvenstveno u gradovima. Odvojene kuhinje su postojale još u srednjem vijeku u rijetkim kućanstvima kako bi se spriječilo širenje požara na prostor u kojem svi borave, no kasnije se u sve više kućanstava pronalazi odvojena kuhinja. Poseban prostor za objed nije postojao, moglo se jesti u bilo kojoj od postojećih soba, a prve blagovaonice pojavljuju se tek u 18. stoljeću. Prostor za primanje gostiju bila je spavaća soba. No potreba za privatnosti nalaže nova rješenja – izgrađuje se predsoblje u koje se premješta društveni život. I dok su sluge prije spavale u zajedničkoj prostoriji s gospodarima, predsoblje je omogućavalo privatnost i za gospodare, i za sluge. Uz izgradnju predsoblja, u 16. stoljeću se počinju graditi dodatne spavaće sobe, tzv. sobe za pokazivanje. Nerijetko je plemstvo išlo i korak dalje pa su gradili po dvije spavaće sobe kako bi muž i žena imali svoju privatnost, a sobe bi bile spojene tajnim hodnikom za bračne posjete. Grade se i radne sobe u koju se osobe povlače kako

[115] Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, sv. 1, August Cesarec, Zagreb 1992., str. 286., 291., 313. – 315.
[116] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 158. i 159.

bi u miru čitale knjige ili pisale. Zahod je bilo dobro imati u blizini pa tako umjesto rupe povezane sa zahodskom jamom, imućniji počinju koristiti stolice koje su bile smještene u susjednoj sobi ili kutu spavaće sobe. Plemićke kuće sadržavale su još čitav niz soba kojima su dodjeljivali različite funkcije pa su se tako još najčešće mogle naći kapele, galerije, knjižnice ili saloni.[117]

Saloni se pojavljuju krajem 16. stoljeća i, budući da žene nisu imale mogućnost javnog djelovanja, plemkinje su se u njima okupljale i čitale književna djela, raspravljale o njima, a neke su se okušale i u pisanju.[118] Sve te nove prostorije bile su međusobno povezane. Nije se moglo ući u jednu prostoriju bez da se prethodno prošlo kroz drugu što je svakodnevno narušavalo privatnost ukućana ako se ima na umu da je stalno netko negdje prolazio. Raspored se kretao od javnih soba za druženje do privatnih soba za spavanje. Godine 1597. sagrađen je prvi hodnik koji se protezao čitavom kućom i odvajao prostorije, no to ne znači da ranije nisu postojali prolazi koji su odvajali barem neke prostorije. Sasvim sigurno su postojali tajni prolazi koji su omogućavali sporedni ulaz u spavaću sobu i tajne posjete supružnika ili ljubavnika. Za izgradnju hodnika bilo je potrebno povećati broj vrata i reorganizirati čitavu kuću što je bio skup projekt tako da ih je dugo vremena imala tek najimućnija društvena elita. Izgradnja hodnika u kućama ostalih društvenih slojeva počela je prevladavati tek u 19. i 20. stoljeću.[119]

6.2. Otvori na kući, grijanje i dostupnost vode

Većina kuća u renesansi je, uz vrata, imala i otvor kao prozor. Imati prozor u Engleskoj i Francuskoj se smatralo luksuzom te su takva kućanstva podilazila dodatnom nametu. Iako je obojeno staklo na prozorima talijanskih kuća bilo prisutno još u 14. stoljeću, diljem zapadne Europe se tek krajem renesanse počinje zamjećivati na „običnim“ kućama. Dotad su otvori na kućama bili otvoreni ili prekriveni uljanim papirom, platnom za prozorsko okno od poluprozirne tkanine, a radi privatnosti, sigurnosti i topline mogli su se pritvoriti i drvenim kapcima.[120] U odnosu na ranija razdoblja, u renesansi prozori postaju veći i učestaliji. Smještaju se na sredinu objekta prema dvorištu i prema ulici što omogućuje ukućanima, osobito ženama, praćenje događaja u susjedstvu.[121] Prozirno staklo se pojavljuje tek u 16. stoljeću i otada se širi Europom.

[117] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 149. – 153.
[118] Sarah G. Ross, *The Birth of Feminism: Woman as Intellect in Renaissance Italy and England*, (e-izdanje), Harvard University Press, London 2009., str. 193.
[119] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 160. – 163.
[120] Isto, str. 105. i 109.
[121] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 219.

Ovisno o regiji i načinu gradnje, radi teže konstrukcije staklenih prozora nisu se mogli otvarati ili se moglo otvoriti tek jedno krilo. Vrata su bila mala i uska te su se mogla zaključati lokotom.[122]

U kućanstvima koja nisu bila dovoljno opremljena prozorima, jedini izvor svjetlosti bila je vatra. Ona je bila i jedini izvor topline te je omogućavala kuhanje. U primitivnim kućanstvima s jednom do dvije prostorije, vatra se palila na ognjištu smještenom na podu u središtu veće sobe te su se ukućani zimi grijali okupljajući se oko nje, a iznad se nalazio kotao u kojemu se kuhalo. Koncentrirajući toplinu na ovaj način, u ostatku kuće zimi je bilo izrazito hladno, a nije riješeno ni pitanje dimnjaka. Nedostatak dimnjaka, ili postojanje tek malog otvora na stropu, značilo je veliku zadimljenost prostora u kojem su ljudi boravili što se odrazilo i na njihovo zdravlje. Iako su se prvi kamini pojavili u Italiji još u 13. stoljeću, tek se u 15. stoljeću povećava njihova zastupljenost u kućanstvima.[123] Za izgradnju zidnog kamina i dimnjaka trebali su nezapaljivi materijali poput opeke ili kamena i rekonstrukcija prostora, stoga ne treba čuditi kako je ova skupa modernizacija najprije zahvatila imućnije stanovništvo te je trebalo dugo vremena da se proširi na ostala kućanstva. Umjesto rekonstrukcije životnog prostora, kućanstva su pronalazila alternativu u izgradnji peći ili malih kuhinja izvan kuće kako bi smanjili zadimljenost prostora i opasnost od požara, dok su se zimi i dalje grijali okupljeni kraj ognjišta.[124]

Paralelno sa širenjem kamina, pojavljuju se prve peći od kamena, opeke ili gline koje su karakteristične za sjeverne i srednje dijelove Europe. Peć je omogućavala ženama kuhanje bez sagibanja, a ispred nje su se nalazile klupe na kojima se moglo sjediti ili spavati tijekom hladnih zimskih dana. Iako je kamin na sjeveru više služio kao ukras i predmet luksuza, on je od 16. stoljeća u Engleskoj postao potreba jer se nedostatak drva zamjenjuje kamenim ugljenom.[125] Osim drvima i kamenim ugljenom, ljudi u 15. i 16. stoljeću su se još grijali sijenom, slamom, životinjskim izmetom i svim materijalima kojima su imali pristup. Naložiti vatru bio je dugotrajan posao za kojeg su najčešće bile zadužene sluge ili žene, a djelomično ga je olakšao izum primitivnih šibica 1530. godine. S obzirom na težinu posla, imućniji su nastojali vatru držati upaljenom i preko noći, a nerijetko su si susjedi međusobno pomagali dijeleći si ugarak.[126]

Život renesansnog čovjeka dodatno je otežavao pristup pitkoj vodi. Za piće, kuhanje, pranje rublja i ostalo, vodu su donosili iz bunara, zdenaca ili rijeka jer je vodu u kući imala svega nekolicina

[122] F. Braudel, *Strukture svakidašnjice*, str. 315.
[123] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 219. i 220.
[124] R. Sarti, *Živjeti u kući*, str. 109.
[125] F. Braudel, *Strukture svakidašnjice*, str. 320. i 322.
[126] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 110.

najbogatijih. Od početka 15. stoljeća vlasti su nastojale ponovno staviti u upotrebu vodovode izgrađene još u antici kako bi omogućili dovod vode što bliže naseljenim mjestima. Opskrba vodom na selu bila je otežana zbog često velikih udaljenosti koje je trebalo prijeći, dok je u gradu bila pristupačnija, ali zagađenija. Kućanstva koja si nisu mogla priuštiti vodu od trgovaca, morala su se opskrbljivati sama. Dobavljanje vode bio je sramotan posao za muškarca te je pripao ženi ili slugi. Odlazak po vodu svrstavala se među one aktivnosti koje su oduzimale puno vremena. U obzir se trebala uzeti udaljenost do mjesta s vodom, čekanje u redu za vodu te povratak kući s punim vedrima i vrčevima. Zbog velikog tereta, brojnim ženama je bilo lakše nositi posuđe i rublje do izvora i prati, a pritom su imale priliku i družiti se s drugim ženama.[127]

6.3. Namještaj

U vrijeme renesanse plemstvo teži opremanju kuće raznim ukrasnim predmetima i pokućstvom. Unatoč želji za promjenom, proizvodnja pokućstva bila je spora i skupa, a brojnim kućanstvima nedostajao je i osnovni namještaj poput kreveta, stolova, stolica itd. Namještaj je bio velikih dimenzija i nezgrapan, često obojen u žive boje kako bi se istaknuo u tamnim prostorijama.[128]

Najvrjedniji komad namještaja bio je krevet. Osim što je bio najskuplji, on je imao i veliko simboličko značenje kao mjesto u kojem se zasniva obitelj. Upravo iz tog razloga, mnoge su ga djevojke dobivale kao miraz te su ga kao miraz često ostavljale i svojim kćerima. Središnje mjesto kreveta među pokućstvom potvrđuje i činjenica da su brojni muškarci svoje goste dočekivali i zabavljali upravo iz kreveta, dok su oni oko njega sjedili. Korak dalje išli su viši društveni slojevi koji su imali dovoljno sredstava za opremanje dvije spavaće sobe: javnu za pokazivanje i dočekivanje gostiju te privatnu za spavanje. Svi ostali spavanje nisu shvaćali kao nešto privatno. U jednom su krevetu spavali roditelji s djecom, katkad sa slugama, prijateljima pa čak i potpunim strancima ako im je bio potreban smještaj. Raznovrsnost kreveta počela se javljati početkom 15. stoljeća te se u kućama moglo pronaći od običnih slamarica do raskošnih kreveta s baldahinom. Dobro opremljeni renesansni krevet na osovinama je imao platnenu vreću napunjenu slamom na koju se stavljao madrac ili nekoliko njih, ovisno o financijskim mogućnostima. Madrac je bio ispunjen vunom ili perjem koje se stavljalo i u pokrivač iznad madraca, tzv. *coltrice*. Madrac je bio prekriven lanenom plahtom, a ljudi su se pokrivali poplunom ili vunenom dekom. Iznad pokrivača još su mogli biti dodani ukrasni prekrivači koji su katkad smatrani luksuznim

[127] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 220.
[128] F. Braudel, *Strukture svakidašnjice*, str. 322. i 323.

predmetima koje treba zabraniti. Krevet je još sadržavao naslon za glavu, bio je okružen škrinjama, a kasnije i zastorima.[129]

Seosko stanovništvo često je oskudijevalo namještajem na kojem se moglo sjediti, dok su u gradovima gotovo i oni najsiromašniji posjedovali barem nekoliko sjedala. I dok se tijekom renesanse sjedala razvijaju od klupice i tronošca, preko stolica i naslonjača do sofe, njihov broj u kućanstvima raste što može sugerirati na intenzivan društveni život stanovnika. Posebnu važnost u kući, uz krevet, ima i stolica s naslonom za ruke koja još jednom podsjeća na hijerarhijski poredak budući da je taj komad namještaja bio rezerviran isključivo za glavu obitelji. Njegovo mjesto se moglo prepustiti nekom važnom gostu, dok su žene i ostali ukućani imali svoja sjedala.

Budući da u renesansi brojni predmeti postaju dostupni gotovo svim društvenim slojevima, poput posuđa, stolnjaka, pribora za jelo i drugih ukrasnih predmeta, nastaje potreba za osmišljavanjem prostora u kojem će se svi ti predmeti moći uskladištiti.[130] Do druge polovice 16. stoljeća, kućanstva su sve što je bilo potrebno skladištila uglavnom u škrinjama. Dolazile su u različitim dimenzijama, ovisno što je bilo potrebno u njih spremiti, te su bile različito ukrašavane, ovisno o društvenom sloju kojem su pripadale. Škrinje su tijekom vjenčanja predstavljale važan komad namještaja jer su u njima sve mladenkine stvari bile spremljene za selidbu i bile su izložene pogledima velikom broju ljudi tijekom selidbe, tako da se i kroz njih izražavao status obitelji.[131]

U drugoj polovici 16. stoljeća, škrinje postepeno nestaju iz uporabe, a zamjenjuje ih ormar. Njegova popularnost može se opravdati sjedilačkim načinom života elite koja na svoja putovanja više ne nosi gotovo sve što posjeduje, od odjeće do namještaja, pa više nemaju potrebu kupovati velike škrinje.[132] Ovaj luksuzni komad namještaja također je dolazio u različitim dimenzijama, a omogućavao je urednije skladištenje svega što je kućanstvo posjedovalo. Njegova popularnost opada u 18. stoljeću raširenijom upotrebom drugog namještaja te se u njemu nastavlja skladištiti isključivo odjeća. Proizvodnja ormara kretala se od većih do manjih dimenzija pa tako do kraja 16. stoljeća nastaju ormarići koji u sebi sadrže ladice što predstavlja pravu novost u renesansnom pokućstvu. Ormarići s ladicama postaju sve popularniji jer su omogućavali skladištenje manjih predmeta, poput pisaćeg pribora ili nakita, koji bi se u velikim ormarima teže pronalazili. Od značajnijih predmeta za skladištenje koji su nastali u razdoblju renesanse, važno je još spomenuti kredenac čija je popularnost također rasla. Kredenac je bio vrsta stolića u kuhinji na kojem se

[129] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 138. – 142.
[130] Isto, str. 143., 144. i 146.
[131] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 223.
[132] R. Sarti, *Živjeti u kući*, str. 149.

odlagalo posuđe i obroci koji će se služiti, a viši društveni slojevi su imali kredence i u glavnim sobama na kojima su izlagali najskuplje posuđe kako bi se pohvalili posjetiteljima; što viši društveni sloj, to više polica i posuđa u kredencu.[133]

7. ODRŽAVANJE HIGIJENE

O higijeni renesansnog čovjeka dovoljno govori čistoća grada u kojem je živio. Gusta naseljenost, zbijene kuće, nepopločene ulice, mrak i prljavština karakterizirale su tadašnje velike gradove. Ulice su bile pune otpada iz raznih obrta i izmeta od životinja koje su se uzgajale ili prolazile ulicom. Nije bilo javnih zahoda pa nije bila rijetkost olakšati se negdje na ulici, a i sadržaji noćnih posuda praznili su se kroz prozor gotovo ne vodeći računa hoće li nekoga pogoditi. Blizina zahodskih jama često je ugrožavala kvalitetu vode u bunarima što je svakako dalo svoj doprinos širenju zaraznih bolesti. Prvi „moderni" zahod s tekućom vodom predložio je Sir John Harington još 1596. godine, međutim, u širu upotrebu će ući tek dva stoljeća kasnije zbog nedostatka odgovarajuće kanalizacije i zahtjevnih preinaka. Dotada, ljudi su se služili dvorišnim zahodskim jamama ili noćnim posudama, vrčevima te, oni imućniji, stolicama za nuždu koje su sadržavale noćnu posudu.[134]

Do razdoblja renesanse, javna kupališta bila su mjesta koja su okupljala ljude radi održavanja higijene i druženja. Međutim, u 15. stoljeću kupališta se zatvaraju zbog rastuće brige o promiskuitetu, ali osobito zbog epidemija kuge. Naime, smatralo se kako voda šteti tijelu prenoseći štetne tvari kroz pore u organizam što nije utjecalo samo na zatvaranje javnih kupališta, nego na kupanje općenito.[135] Kupanja su postala rijetka, a održavanje higijene svelo se na učestalo mijenjanje donjeg rublja čija je bjelina postala znak čistoće osobe. Kako bi se bjelina donjeg rublja održala, bilo je potrebno učestalo pranje ako govorimo o srednjim i nižim društvenim slojevima ili učestalo mijenjanje ako govorimo o višim društvenim slojevima. Plemstvo si je moglo priuštiti dovoljno odjeće tako da su ju mogli oprati tek nekoliko puta godišnje ili proslijediti drugima. Dio srednjeg društvenog sloja si je moglo priuštiti pralje koje će rublje često prati umjesto njih ili dovoljno odjeće koju će prikupiti na hrpu i oprati kad se skupi. Niži društveni slojevi nisu imali rezervnu odjeću niti su si mogli priuštiti dovoljno često pranje jer je ono oštećivalo tkaninu, a

[133] F. Braudel, *Strukture svakidašnjice*, str. 324. i 325.
[134] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 129. – 132.
[135] Chantal Thomass, Catherine Ormen, *Povijest donjeg rublja*, Alfa, Zagreb 2011., str. 8., 16. i 17.

kupovina i proizvodnja nove bila je skupa. Pranje rublja bio je iscrpljujuć posao koji se najčešće obavljao uz izvor vode. Budući da su sapuni bili skupi, umjesto njih se za suzbijanje masti koristio lug napravljen od pepela, mokraća zbog amonijaka ili gnoj otopljen u vodi ili mokraći, a prljavštine su se rješavali trljanjem ili mlaćenjem tkanine.[136] Iako su kupanje smatrali opasnim, lice i ruke su prali svakodnevno, a zube su čistili čačkalicama. Sapun je bio skup i bogatima te su neugodne mirise prikrivali parfemima, a pri ruci su uvijek imali mirisne rupčiće i *pomandere*.[137]

8. ODJEĆA U VRIJEME RENESANSE

Proizvodnja odjeće bila je dužnost žena unutar obitelji. Tkanje, šivanje i predenje bile su vještine koje je gotovo svaka žena trebala svladati kako bi jednog dana mogla odjenuti svoju obitelj. U vremenu kada nije postojala masovna proizvodnja odjeće, krpalo se, prepravljalo, nasljeđivalo i preprodavalo koliko god je bilo moguće. Odjeća je imala veliku vrijednost te se mogla čak i založiti kako bi se otplatili dugovi.[138]

Proizvodnja odjeće ovisila je o tradiciji i dostupnim materijalima te se tijekom stoljeća nije znatnije mijenjala. Statičnost u proizvodnji odjeće može se vidjeti u dugim odjevnim predmetima napravljenima od vune čija je izrada bila poprilično slična od 6. do 14. stoljeća. U tom razdoblju su si jedino najimućniji mogli priuštiti više odjevnih predmeta, no od druge polovice 15. stoljeća, postepeno se širi krug ljudi koji si može priuštiti više odjeće. Razlog tome leži u političkoj stabilnosti, trgovini dobrima iz *Starog* i *Novog svijeta* te bogaćenju na račun iste što ljudima omogućuje rastrošnost.[139] Ona više nije bila samo zaštita od hladnoće, nego i ukras prema kojem se jasno dala prepoznati pripadnost društvenom sloju. Kako bi se zaštitile povlastice plemstva i osigurala njihova prepoznatljivost kao pripadnika društvene elite, vlasti su donosile brojne zakone kako bi drugim društvenim slojevima onemogućile pristup raskošnom odijevanju.[140]

Od svih zakona koji su se odnosili na odijevanje, zakoni protiv raskoši postali su dominantni pojavom šireg kruga potrošača. Svako odijevanje koje nije bilo primjereno društvenom sloju

[136] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 225. – 226.
[137] Sara Pendergast, Tom Pendergast, *Fashion, Costume and Culture: Clothing, Headwear, Body Decorations and Footwear through Ages*, vol. 3, (e-izdanje), Thomson Gale, New York 2004., str. 495.
[138] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 219. – 220.
[139] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 449. – 451.
[140] J. Delumeau, *Civilizacija renesanse,* str. 318.

smatralo se grijehom protiv Boga, a vlast ga je kaznila.[141] Tako, primjerice, engleski kralj Henrik IV. zabranjuje posjedovanje grimizne ili zlatne tkanine, baršuna, zlatnih ili srebrnih ukrasa, dugih širokih rukava i haljina do poda svima onima koji ne pripadaju plemstvu. U suprotnom, zabranjeno će im se zaplijeniti, a kažnjen će biti i krojač koji im je izradio zabranjenu odjeću.[142] Kraljica Elizabeta I. zakonima još određuje kako je svila namijenjena višim društvenim slojevima, a vuna nižim, kako grimizna boja i uvozno krzno nije primjereno za srednje i niže društvene slojeve itd. Zakoni ove vrste bili su prisutni u cijeloj Europi, a njima su prednjačile mediteranske zemlje. Italija je primjerice prepoznala težnju za luksuznom odjećom te je uvela poreze čijim bi plaćanjem muškarci neplemićkog roda omogućili svojim suprugama nošenje raskošne odjeće, a istovremeno bi punili gradsku blagajnu. Osim tim gospodarskim motivima zakona protiv raskoši, vlasti talijanskih gradova nastojale su ekonomski oporavak dostići i poticanjem domaće proizvodnje te kupovinom domaćih tkanina. Zakonima protiv raskoši motivirane klasnom razlikom i gospodarskim oporavkom, može se pridružiti i motiv moralnosti koji se odnosio na primjerenost odijevanja u javnosti što se ponajprije odnosilo na dekoltiranost ženskih haljina, dužinu muških *doubleta* te boje odjeće u skladu s društvenim slojem. Gradovima su patrolirale *modne policije* koje bi neprimjereno odjevene članove društva prekrivali velovima ili ogrtačima, a kazne za prekršaje su bile visoke. Osim njih, neprimjereno odjevene mogao je prijaviti svatko u zamjenu za novčanu nagradu.[143]

Odjeća nižih društvenih slojeva bila je tamna, jednostavna i skromna, najčešće izrađena od lana ili vune. S druge strane, odjeća plemstva bivala je sve šarenija, bogatije ukrašena i oblikovana. Viši društveni slojevi su stvarali i pratili modu, a srednji društveni slojevi su ih nastojali imitirati.[144] Predvođeni Italijom koja je postavljala trendove, početkom 16. stoljeća modu prati čitava Europa. Ljudi se raspituju o modi, pišu se prve knjige o modi (Castiglione, *The Book of Courtier*, 1561.), a 16. stoljeće biva jednim od najekstravagantnijih stoljeća u povijesti mode.[145] Razlika između ljetne i zimske odjeće nije postojala: od hladnoće su se štitili slojevitim odijevanjem odjeće koju posjeduju, a od vrućine su se štitili skidanjem odjevenih slojeva. Jedina razlika mogla se uočiti u materijalu izrađene odjeće. Odjeća predviđena za hladnije dane izrađivala se od krzna, vune ili

[141] Katarina N. Simončić, „Prilog poznavanju povijesti odijevanja: zakoni protiv raskoši i njihov utjecaj“, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa: Pažnja! Odjeća, umjetnost, identitet*, (e-izdanje), Tehnički fakultet univerziteta u Bihaću, Bihać 2014., str. 17.
[142] Helena Chalmers, *Clothes On and Off the Stage: A History of Dress From the Earliest Times To the Present Days*, (e-izdanje), D. Appleton and Company, New York 1928., str. 133. i 134.
[143] K. N. Simončić, „Prilog poznavanju povijesti odijevanja: zakoni protiv raskoši i njihov utjecaj“, str. 15. – 20.
[144] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 304.
[145] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 468.

samta, dok se odjeća predviđena za toplije dane izrađivala od lakših materijala poput lana.[146] Odjeća je isticala i spolnu pripadnost osobe, odnosno, postojala je odjeća namijenjena muškarcima i odjeća namijenjena ženama, a svako posuđivanje odjevnih predmeta među spolovima snosilo bi zakonom predviđenu kaznu.[147]

8.1. Muška moda

Početkom 15. stoljeća muškarci su nosili tajice, široke tunike i preko toga duge široke haljine (eng. *houppelande*) s dugim širokim rukavima i pojasom. Haljine su mogle biti izrađene od različitih materijala, od skromnije vune do luksuzne svile ili baršuna. Ispod haljina, muškarci sve češće nose duge (*hose*) ili kratke (*breeches*) hlače te tuniku ili usku jaknu (*pourpoint)*. *Pourpoint* je bio mekani odjevni predmet kopčan do grla kojeg su vitezi nosili ispod oklopa, a potom su ga preuzeli plemići. Iz njega se razvila nova verzija uske jakne (*doublet)*, jedan od najzastupljenijih odjevnih predmeta u renesansi. Naziv je dobio prema dvoslojnoj izradi pri čemu je unutrašnji sloj od lana, a vanjski od svile, dok se između nalazilo punjenje koje je podsjećalo na jastučiće. Na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće jastučići su se dodavali u gornji dio ruku i ramena kako bi ih učinili širima, a krajem 16. stoljeća u donji dio trbuha kako bi se činio većim. To je u 16. stoljeću dodatno naglasio *bombast,* punjenje pamukom, vunom, konjskom dlakom ili piljevinom kako bi se definirala željena forma. Izrađivao se sa ili bez rukava koji su se mogli naknadno pričvrstiti vezicama. Rukavi koji su se mogli naknadno dodati bili su prednost jer su se mogli uskladiti s različitim odjevnim predmetima te se time moglo dobiti više odjevnih kombinacija. U 15. stoljeću proširila se njemačka moda rukava s prorezima ispod koje se nazirala bijela košulja. *Doublet* se više nije kopčao do grla, već je poprimio tzv. V izrez kako bi se ispod njega nazirala košulja, a iz istog razloga imao je i proreze na kukovima. Imao je remen kojim se mogla regulirati veličina. Uz *doublet*, u početku se nosila kratka suknja, a kasnije *hose* ili *breeches*.[148]

Hose su čarape do koljena izrađene od vune ili svile najčešće u krem boji te su trebale biti što uže kako bi naglasile definiciju nogu. *Breeches* su pokrivale bedra, sadržavale su *bombast* i najčešće su se izrađivale od vune, pamuka, svile ili baršuna uz mogućnost obrubljivanja čipkom ili krznom. Najpopularnije kratke hlače bile su tzv. *trunk hose*, vrećaste hlače povezane zakovicama uz donji dio *doubleta*. Često su se nosile uz *canions*, produžetak kratkih hlača do koljena napravljenih u istoj ili kontrastnoj boji. Raskošniji oblik *trunk hosea* bio je poznat pod nazivom *pumpkin breeches*

[146] C. Thomass, C. Ormen, *Povijest donjeg rublja*, str. 10.
[147] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 231. i 233.
[148] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture,* str. 450., 453., 454., 473., 485.

jer se zbog načina izrade i velikog „pufa“ doimalo kao da muškarac nosi bundevu ispod struka.[149] Hlače su se sastojale od dvije odvojene, uske nogavice ili čarape koje su se u području genitalija spajale s pršnjakom (*codpiece*), podstavljenim komadom odjeće, uz pomoć pribadača ili vrpci. Na ovaj način se u 15. stoljeću pravi jasna razlika između muške i ženske odjeće pri čemu su hlače bile namijenjene isključivo muškarcima te su time postale simbolom njihove superiornosti nad ženama.[150]

Pršnjak je početkom 16. stoljeća prestao biti puko pokrivalo za muške genitalije te se pretvorio u pravi modni izričaj kojim se želi dočarati muškost povećanjem odjevnog predmeta i njegovim ukrašavanjem. Potaknuti brojnim neugodnim prizorima, zbog pobune žena i Crkve povećavanje i ukrašavanje pršnjaka sredinom stoljeća je prekinuto. Do kraja stoljeća pršnjak je nestao iz upotrebe jer su se odvojene nogavice s njime spojile. Preko *doubleta*, muškarci su nosili ogrtač za zaštitu od hladnoće ili kao ukras. Vrste ogrtača i tkanine bile su raznolike, no najbogatiji su uvijek imali barem jedan veliki krzneni ogrtač.[151] Tijekom 15. stoljeća popularan je bio tzv. *petti cote*, ogrtač dužine do koljena, širokih ramena i rukava koji se oko zglobova sužavaju, otvoren sprijeda, s porubom od krzna.[152] Krajem 16. stoljeća pojavila se vrsta ogrtača (eng. *mandilion*) koji je imao samo dekorativnu ulogu. *Mandilion* je bio ogrtač dugih rukava koji je bio otvoren s prednje strane, a sa stražnje se protezao do bokova. Najčešće se izrađivao od svile, baršuna ili lana. Sve se češće nosio samo preko jednog ramena, dok su drugo rame ogrnuli na način da je rukav visio pa su krojači nakon nekog vremena počeli izrađivati *mandilion* s tzv. lažnim rukavom koji se nikad nije koristio.[153]

Sve popularniji među elitom postaje naborani ovratnik učvršćen žicom koji učvršćuje glavu te omogućuje uspravan i ponosan stav. U početku je ovratnik bio sastavni dio košulje koja je provirivala ispod *doubleta* ili haljina. Košulja se zatvarala uz vrat pomoću vezice uz rubne dijelove tkanine čineći potom nabore oko vrata koji postaju sve veći i popularniji tako da uskoro čine samostalni odjevni predmet poznat kao ovratnik. Jednako je bio popularan među ženama i muškarcima, a dolazio je u različitim oblicima i veličinama. Veliki ovratnici su otežavali kretanje, a koliko se znalo pretjerivati pokazuje i zakon kraljice Elizabete I. koji propisuje dopuštenu veličinu ovratnika za ljude izvan dvora. Ovratnici su se poslije pravili od čipke otkrivajući vrat,

[149] Isto, str. 479. – 481.
[150] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 236. – 237.
[151] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture,* str. 474., 475. i 482.
[152] H.Chalmers, *Clothes On and Off the Stage*, str. 141.
[153] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture,* str. 482.

nosili su se uz odgovarajuće rukavice čiji je rub također bio ispunjen čipkom, a zbog izrazito teškog održavanja ostao je odjevni predmet isključivo europske elite.[154]

Srednji društveni sloj nastojao je imitirati modu plemića, no morali su se zadovoljiti nešto skromnijim tkaninama. Odjeća nižih društvenih slojeva bila je izuzetno skromna i ispunjavala je isključivo primarne funkcije zaštite od hladnoće i pokrivanja tijela. Nosili su košulju preko koje su odijevali kaputić s pojasom koji se stezao u struku te hlače do koljena. Na raspolaganju su imali platnenu kapu podignuta oboda za zimu i šešir od trstike za ljeto.[155]

8.2. Ženska moda

Baš kao i muškarci, žene su do druge polovice 15. stoljeća nosile duge jednostavne haljine poznate kao *houppelande.* Postepeno nestaje nagomilana tkanina s područja trbuha i veliki valoviti rukavi. Gornji dio haljine postaje pripijen uz tijelo, rukavi postaju uži, a suknja se širi u širinu. Dekolte postaje sve dublji te ga se katkad prekrivalo prozirnom tkaninom. Pod utjecajem španjolske mode i protureformacije, sredinom 16. stoljeća, boje, jednostavnost i elegancija ustupaju mjesto ekstravaganciji. Boje postaju tamnije, a tijelo žene ukočenije. Iako je jedina odjeća primjerena ženi tog doba bila haljina, one su se međusobno uvelike razlikovale i nadmetale, od materijala od kojeg su izrađene do načina ukrašavanja. Raskošne renesansne haljine sastojale su se od tri glavna dijela: steznika, suknje i rukava.[156]

Steznik je imao šipke od kosti ili drveta te se prianjao uz tijelo prekrivajući torzo. Područje oko vrata najčešće je bilo otkriveno, a dekolte je sezao do malo iznad grudi. Otvor je bio četvrtast s blagom iskrivljenom linijom prema gore na prednjoj strani. Prednja strana steznika bila je ravna, ispunjena *bombastom* i završavala je u obliku slova V što je sve skupa odavalo dojam izduženosti i ravnih prsa. Kontrast izduženom gornjem dijelu tijela dala je široka suknja koja se protezala do poda. Širinu su omogućavali drveni ili metalni obruči koji su se proširili iz Španjolske, tzv. *krinolina*. Prvo se pričvrstio manji obruč s jastučićem u predjelu struka, a potom su slijedili drugi obruči koji su se proširivali kako je haljina išla prema podu dajući joj zvonolik izgled. Na kostur od obruča bila je prišivena svilena ili lanena podsuknja. Prednji dio suknje katkad je imao široki otvor koji je pokazivao podsuknju ili dio suknje izrađen od drugog materijala i drugačije ukrašen. Rukavi su mogli biti dio haljine ili se naknadno pričvrstiti vezicama ili zakovicama u području ramena. Bili su raznoliki i bogato ukrašavani, a najčešće su bili „pufasti“ u ramenima, uži u rukama

[154] Isto, str. 482. i 483.
[155] Francois – Marie, Grau, *Povijest odijevanja*, Jesenski i Turk, Zagreb 2008., str. 50.
[156] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture,* str. 477.

te završavali ukrašenim rubom.[157] Rukavi se kasnije ponovno proširuju u obliku lijevka. Donja je haljina bila nešto duža od gornje što omogućuje provirivanje podsuknje. Cjelokupni dojam dodatno upotpunjuje raskošna ukrasna pregača.[158]

Poput muškaraca, i žene pripadnice srednjeg društvenog sloja nastoje imitirati modu plemkinja, ali u nešto skromnijem izdanju. Siromašne žene nose košulju preko koje odijevaju neuglednu haljinu i pregaču, a na glavi imaju kapu od platna i kratki veo.[159]

8.3. Rasprostranjivanje donjeg rublja

Rasprostranjivanje donjeg rublja povezano je s rastućom brigom o čistoći i higijeni tijela. Umjesto kupanja, u 16. stoljeću briga o čistoći tijela svela se na učestalo mijenjanje odjevnih predmeta koji su u izravnom kontaktu s kožom. Vjerovalo se kako rublje ima moć upijanja prljavštine s tijela, stoga je pretežno bilo bijele boje. Iako je u ranijim razdobljima odjeća bila zatvorenija, u renesansi rublje proviruje iz nje kroz proreze ili područje oko vrata, a njegova bjelina postaje vidljiv pokazatelj čistoće. Budući da je bjelina rublja zahtijevala često pranje što je bio dugotrajan i iscrpljujuć posao, a potrebno je uzeti u obzir i posjedovanje rezervne odjeće, čistoća je uglavnom bila privilegij višeg i srednjeg društvenog sloja.[160]

Glavni predmet donjeg rublja u renesansi čini košulja koja je do 15. stoljeća na selima predstavljala gotovo i jedini odjevni predmet. Od nje se odvajaju ovratnik i manšete na zapešćima te postaju zasebni odjevni predmeti koji se samostalno razvijaju.[161] U 16. stoljeću se dnevna košulja sve učestalije navečer počela zamjenjivati košuljom za spavanje koja je izgledala podjednako za oba spola. Uz dnevne i noćne košulje, ovratnike i manšete, u rublje se još ubrajaju čarape, kape, maramice za brisanje nosa i prikrivanje neugodnih mirisa.[162] Iako su muške gaće postojale i ranije, ženske se među elitom rasprostranjuju tek u 16. stoljeću pod utjecajem Caterine de Medici koja ih je počela nositi radi jahanja. I dok je novi ženski odjevni predmet naišao na podršku mnoštva, ipak su postojali oni koji su ga osuđivali smatrajući ga isključivo muškim odjevnim predmetom.[163]

[157] Isto, str. 476. – 478.
[158] Skupina autora, *Velika ilustrirana povijest svijeta*, sv. 12, Otokar Keršovani, Rijeka 1977., str. 5711. i 5712.
[159] F. M. Grau, *Povijest odijevanja*, str. 50.
[160] R. Sarti, *Živjeti u kući*, str. 224. – 225.
[161] Isto, str. 225.
[162] C. Thomass, C. Ormen, *Povijest donjeg rublja*, str. 23. i 24.
[163] R. Sarti, *Živjeti u kući*, str. 227. – 228.

8.4. Obuća

Uloga obuće tijekom renesanse nije bila samo funkcionalna, nego i dekorativna. Ona je upotpunjavala izgled i pojavu viših društvenih slojeva. Dok su seljaci i obrtnici zbog prirode posla nosili glomaznije cipele ili čizme, plemstvo je nosilo raskošnu obuću. Obuću su proizvodili postolari, a najčešće se izrađivala od kože s kožnim, plutenim ili drvenim potplatom te su se mogle zavezati ili zakopčati na vrhu. Muškarci i žene su obuću dodatno ukrašavali te su ju uglavnom nosili u zatvorenom prostoru.[164] Kako bi zaštitili obuću izvan kuće, u Veneciji bi obuvali još drvene klompe koje bi uz nogu pričvrstili kožnim trakama. Tijekom 15. stoljeća je najrasprostranjenija bila kožna obuća poljskog porijekla s tankim kožnim potplatom i izduljenim vrhom, poznate pod nazivom *poulaines* ili *crackowes*. Plemstvo diljem Europe se natjecalo u što izduljenijem vrhu obuće što je s vremenom dovelo do toga da se vrh obuće morao pričvrstiti za koljena uz pomoć zlatnih ili srebrnih vezica, a kako bi zadržale oblik punile su se slamom, sjenom ili mahovinom.[165] Krajem stoljeća, izdužena i tanka obuća ustupa mjesto širokoj i zdepastoj sa četvrtastim vrhom što je izgledalo poput patkina kljuna. Sredinom 16. stoljeća ovu nezgrapnu obuću zamjenjuju papučama od kože, svile ili baršuna, najčešće u uzorku koji odgovara uzorku nošene odjeće.[166]

U 16. stoljeću se pojavljuju prve ženske cipele na visoku petu. U Francuskoj su se nosile kožne cipele na visoku petu s izduženim metalnim vrhom, a na svodu se nalazio ukras od čipke. Prateći modu muške obuće, cipela na visoku petu postepeno gubi špicasti vrh u korist četvrtastog, a njihova posebnost ležala je u ravnom potplatu koji je povezivao prste i visoku petu. U Veneciji su među ženama bile popularne drvene klompe tzv. *chopines*. Cipelu je činila visoka drvena platforma i kožni gornji dio u različitim bojama, a najbogatiji su je nosili pozlaćenu. Visina platforme ovisila je o visini društvenog položaja; što bogatiji, to viši. Zbog visine platforme, u njima nije bilo moguće samostalno hodati te je ženu s obje strane trebalo pridržavati. Dio društva nemogućnost samostalnog hoda u ovim cipelama smatrao je pozitivnim jer je neudobna obuća ženu zadržavala u kući. Upravo zbog neudobnosti, žene su ih krajem stoljeća prestale nositi.[167] Uz njih, žene su još nosile kožne ili svilene papuče.[168]

[164] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 463.
[165] Walter H. Goater, *A Short Treatise on Boots and Shoes, Ancient and Modern*, (e-izdanje), Library of Congress, New York 1884., str. 18. i 20.
[166] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 501. i 502.
[167] W. H. Goater, *A Short Treatise on Boots and Shoes, Ancient and Modern*, str. 14., 16. i 22.
[168] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 233.

8.5. Frizure i šeširi

Tijekom 15. stoljeća, većina europskih plemića je nosila bob (eng. *bowl cut*), osim talijanskih plemića koji su njegovali dužu i kovrčavu kosu. Budući da je Italija predvodila modne trendove u Europi, krajem 15. i početkom 16. stoljeća europski plemići su također počeli nositi dugu i kovrčavu kosu. Međutim, kada je 1521. godine francuski kralj Franjo I. bio prisiljen ošišati se na kratko jer je slučajno zapalio kosu, i plemići i narod slijedili su novi trend koji je trajao do kraja stoljeća kada muškarci ponovno počinju puštati kosu. U 15. stoljeću su, osim starih i izrazito siromašnih, svi brijali bradu, a u Engleskoj je čak postojao i zakon koji je propisivao obvezno brijanje.[169] No skraćivanjem kose, plemići su počeli puštati brkove i blago zašiljenu bradu po uzoru na talijansku modu. Puštanje brkova i brade kao modni trend kratko se zadržao. Ponovnim puštanjem kose krajem 16. stoljeća, brada se na licima plemića sve rjeđe viđala, sve dok ju Luj XIV. u 17. stoljeću nije u potpunosti zabranio što je potom slijedio i ostatak Europe.[170]

Imućni muškarci su na raspolaganju imali čitav niz šešira čiji se oblik tijekom stoljeća nije znatnije mijenjao. Među najzastupljenijim materijalima od kojih su se izrađivali šeširi bili su koža, filc, krzno ili baršun, a dekoriranje je svatko prilagođavao svom ukusu. Tijekom 15. stoljeća nosile su se jednostavne male kape ukrašene perjem ili pomalo izduženi tzv. *sugar loaf* šešir. Početkom 16. stoljeća prevladavale su beretke koje su se nosile nakrivljene na jednu stranu glave, dok krajem stoljeća plemstvo teži šeširima s visokom glavom pretežno crne boje sa širim obodom i tankim remenom iznad njega (*copotain*).[171]

Radi izbjegavanja svakodnevnog uređivanja kose, brojne plemkinje su nosile već uređene perike. Tijekom 15. stoljeća lijepim se smatralo skrivanje kose pod šeširom, stoga su žene često posezale za brijanjem ili čupanjem kose s čela i potiljka. No i tada, kao i u 16. stoljeću, bilo je poželjno imati dugu i ravnu kosu koja se uređivala uz pomoć nakita, cvijeća, pletenica itd. U ovom se razdoblju koriste metalne ukosnice i okviri od žice kako bi se održala postojanost frizure, a nije bilo strano ni umetanje lažne kose. Za udanu ženu do druge polovice 16. stoljeća nije bilo primjereno u javnosti hodati bez neke vrste pokrivala za glavu. Tako je postojao čitav niz marama (*barbe, barbette*) koje ostavljaju otkriveno tek lice. Marama se postavljala ispod brade, prekrivala je oba uha i vezala se na vrhu glave. Uz nju se još nosio veo ili šešir.[172] Početkom 15. stoljeća u

[169] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 457., 458. i 487.
[170] F. Braudel, *Strukture svakidašnjice,* str. 354. i 355.
[171] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 457., 458. i 487.
[172] Isto, str. 457., 459. i 488.

Engleskoj se kosa podizala od lica i povezivala uz rogove načinjene od žice te se prekrivala zlatnom mrežicom. Kako je rasla popularnost frizure, tako je rasla i duljina „rogova". Ovaj strogi dojam ublažila je marama od svile kojom se rog počeo prekrivati.[173] U 15. stoljeću žene su najčešće nosile *hennin,* visoke zašiljene šešire koji su im izduljivali lice na čijem se vrhu nalazio veo koji je imao isključivo dekorativnu ulogu. Kako bi dodale volumen frizuri ili šeširu, na glavi su nosile tanke punjene jastučiće, tzv. *bourrelet*, kojeg su pričvrstile vezicama ili pribadačama. Visoki zašiljeni šeširi krajem stoljeća ustupaju mjesto puno jednostavnijim i manjim šeširima koji uokviruju lice, dok jednostavnije frizure ustupaju mjesto složenijim. Iz Francuske se širi tzv. francuska kapa, ukrašena vrpca u obliku polumjeseca koja se širi od lica s velom koji prekriva stražnji dio glave. U drugoj polovici 16. stoljeća nestaju šeširi i velovi koji pokrivaju cijelu kosu. Ona postaje vidljiva na području sljepoočnica gdje je gusto nakovrčana, a pred kraj stoljeća Elizabeta I. počinje nositi malu ukrašenu krunu što omogućuje potpuno izlaganje kose javnosti.[174]

I muškarci i žene posezali su za bojanjem kose kako bi bili u toku s tadašnjim modnim zahtjevima. Kako bi potamnili kosu i bradu, muškarci su koristili smjese za postizanje crne boje, a kako bi udovoljili idealu kovrčave kose posezali su i za vrućom peglom. Žene su kosu posvjetljivale izbjeljivačem, šafranom ili ljuskom od luka, a na jugu Europe su je posvjetljivale na suncu. Budući da je posvjetljivanje kose na ovaj način zahtijevalo dugotrajno izlaganje suncu, kako ne bi naštetile željenoj svijetloj puti, postojali su posebno izrađeni šeširi koji bi zaštitili lice, a rupa na gornjem dijelu je omogućavala izlaganje kose suncu.[175]

8.6. Šminkanje i nakit

U 15. stoljeću viši društveni slojevi svoj nakit sve više izlažu pogledima jer, porastom bogatstva i povećanjem raskoši, pojačava se potreba za nadmetanjem. Obrti koji se bave oblikovanjem nakita doživljavaju procvat, a obrtnici čije su vještine na zavidnim razinama i dalje tragaju za novim načinima obrade sve vrijednih i poželjnijih ruda. Među tim obrtnicima nalaze se i brojni umjetnici koji svojom kreativnošću doprinose izradi nakita. Oslobođenjem vrata i dekoltea žene „izlažu" lančiće i biserne ogrlice, a na ramenima preko odjeće i žene i muškarci počinju nositi široke lance. Naušnice, koje se tijekom srednjeg vijeka nisu nosile, ponovno se vraćaju u modu. Bile su jednostavne, izrađene od bisera, kruškolikog oblika. Prstenje je bilo bogato ukrašeno, a muškarci i žene su ih nosili po nekoliko na svim prstima. Narukvice su bile manje popularan nakit,

[173] H. Chalmers, *Clothes On and Off the Stage*, str. 136.
[174] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 457., 458 i 488.
[175] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 234. i 235.

prvenstveno zbog dužine ionako već bogato ukrašenih rukava. U renesansi se više ne ukrašavaju samo rubovi odjeće, već cijela odjeća, osobito njezin gornji dio. Plemkinje su kući, umjesto šešira, nosile mreže za kosu ukrašene biserima, a ta se moda s vremenom počela nositi i izvan kuće. Još jedan modni dodatak za kosu bio je tzv. *ferronierre*, zlatni lančić oko glave s nakitom na sredini čela. Umjesto broševa, nose se ukrašeni privjesci s prikazima iz mitologije, Biblije ili prekooceanskih putovanja koji se mogu prikopčati na odjeću ili ogrlice.[176]

Krajem 14. stoljeća krojači također usavršavaju svoj zanat te modni trend nalaže posjedovanje barem jednog finog para kožnih rukavica koje su najčešće izrađivali od kože zečeva ili jelena. Najelegantnije i najkvalitetnije kožne rukavice dolazile su iz španjolske Cordobe te su se uglavnom nosile u rukama ili ih se istaknulo na remenu kao modni dodatak. Uz rukavice, svaki plemić je morao imati lijepo dekorirani kožni remen i mač. Kako bi upotpunile svoj izgled, plemkinje se u 16. stoljeću u javnosti nisu pojavljivale bez lepeze, rupčića, kožnih rukavica i *pomandera*, metalnih ili zlatnih kuglica pričvršćenih na ogrlicu ili remen koje su sadržavale parfem ili mirisno bilje. Funkcija *pomandera* bila je prikrivanje loših mirisa.[177]

Iako su i neki muškarci posezali za šminkom, uljepšavanje ove vrste bilo je namijenjeno ženama. Tamnija i osunčana put povezivala se uz radove na otvorenom, stoga su plemkinje težile svjetlijoj puti kako bi i na taj način jasno dale do znanja kojem društvenom sloju pripadaju. Takav ideal ženske ljepote nametalo je i društvo koje je cijenilo blijedo lice, ruke i dekolte.[178] Kako bi ispunile nametnute društvene norme, žene su koristile biljne pripravke, ali i smjese od opasnih kemikalija što je ostavljalo posljedice na njihovom zdravlju. Uz pomoć olova su izbjeljivale put, a blijedo lice dodatno su naglašavale crvenim usnama i obrazima koje su bojale bojom dobivenom od žive.[179]

[176] Irena Mihalić, Katarina N. Simončić, „Nakit u 15. i 16. stoljeću“, *TEDI – International Interdisciplinary Journal of Young Scientist from the Faculty of Textile Texhnology*, vol. 3, (e-izdanje), Tekstilno – tehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013., str. 59. – 62.
[177] S. Pendergast, T. Pendergast, *Fashion, Costume and Culture*, str. 462., 493. – 496.
[178] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 235.
[179] Diana M. Robin i suradnice, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance*, str. 223.

9. PREHRANA

Renesansa je donijela mnoge promjene i na području prehrane. Tijekom 16. stoljeća uslijedila je razmjena životinja i biljaka između Srednje i Južne Amerike i Europe. Sukladno mogućnostima, Azija i Afrika su počele saditi nove biljke i koristiti ih u prehrani, no Europa je mnoge od njih još stoljećima gledala sa sumnjom smatrajući ih halucinogenima ili uzročnicima raznih bolesti.[180] Upravo su bolesti koje su harale Europom i nepoznavanje biljaka neke liječnike potaknuli na istraživanje i potragu za novim ljekovitim sredstvima. Unatoč strahu od novoga, biljke i njihovo sjeme je stizalo u Europu te se s vremenom našle na jelovniku stanovništva. Dolaskom na Iberski poluotok, postojala su dva glavna pravca kojima se kretalo širenje novih namirnica: jedan je išao na sjever prema Belgiji, a drugi na jug prema Italiji.[181]

Došavši iz Južne Amerike, Kolumbo je u Španjolsku donio krumpir koji se tijekom 16. stoljeća proširio Europom. Unatoč brzom širenju, krumpir je dugo vremena bio predmet sumnje te se uzgajao isključivo u botaničkim vrtovima. Neprivlačnog izgleda i izostavljen iz Biblije, Europa ga je smatrala vražjim djelom, a liječnici su ga povezivali s otrovnim biljem. Krajem stoljeća, krumpir su jeli jedino pomorci jer nije bio zahtjevan za skladištenje i pripremanje. Do 18. stoljeća krumpir postepeno ulazi u jelovnik europskog stanovništva te ga spašava od gladi, a Irska je prva zemlja koja ga je počela masovno uzgajati.[182] Kolumbo je u Španjolsku donio i kukuruz koji se do kraja 16. stoljeća proširio Iberskim poluotokom, a zatim u Engleskoj, Njemačkoj i Italiji. Iako su ga ostale zemlje u početku smatrale teško probavljivim i hranom primjerenijom za stoku, tijekom 17. stoljeća kukuruz je u Italiji postao dio jelovnika u obliku palente, a u isto vrijeme se proširio na područje Slavonije i područja uz Dunav.[183]

Iz *Novog svijeta* potječe i čokoladni napitak koji se iz Španjolske širi Europom. Zbog neobičnog okusa, dugo se smatrao luksuzom, a brojne plemkinje rado su ga pile s cimetom.[184] Kava se krajem renesanse, doduše iz Europljanima već poznatog arapskog svijeta, preko Osmanskog Carstva širi Europom. Bila je crna i gorka, pila se nakon jela i u svakoj prigodi. Prve kavane otvaraju se u Carigradu, a tijekom 17. stoljeća otvaraju se i u svim glavnim zapadnim europskim gradovima. Istovremenim otvaranjem kavana na zapadu, vlasti na istoku ih zatvaraju zbog velike posjećenosti

[180] Jeffrey M. Pilcher, *Food in World History*, (e-izdanje), Taylor & Francis e - Library, 2005., str. 19.
[181] Kenneth F. Kiple, Kriemhild C. Ornelas, *The Cambridge World History of Food*, vol. 1, (e-izdanje), Cambridge University Press, New York 2000., str. 354.
[182] Solomon H. Katz, William W. Weawer, *Encyclopedia of Food and Culture*, vol. 3, (e-izdanje), Thomson Gale, New York 2003., str. 109. – 111.
[183] K. F. Kiple, K. C. Ornelas, *The Cambridge World History of Food 1*, str. 105.
[184] Maguelonne Toussaint – Samat, *A History of Food*, (e-izdanje), Wiley – Blackwell, 2009., str. 517.

i sprječavanja mogućih organiziranja zavjera. Kava je u početku bila luksuz, no do 18. stoljeća postala je dostupna i nižim društvenim slojevima.[185] Voda se pila rijetko jer se smatrala izvorom zaraza te su svi društveni slojevi uglavnom pili vino i pivo. Vino se proizvodilo na jugu te se tamo češće i pilo, a kupovali su ga i viši društveni slojevi sa sjevera. Tko nije mogao proizvoditi vlastito vino, a nije si mogao priuštiti uvozno, proizvodio je i pio pivo. Zbog nemogućnosti pravilnog skladištenja, vino i pivo se nastojalo piti svježe.[186]

9.1. Hijerarhija za stolom

Kao i u drugim sferama života, tako se i u pripremi i konzumiranju hrane može uočiti razlika među društvenim slojevima. Za pripremanje i posluživanje hrane u srednjim i nižim društvenim slojevima bila je zadužena žena. Poštovanje hijerarhije najbolje se moglo uočiti prilikom obiteljskog objeda. Muškarci su gotovo uvijek objedovali za stolom, dok su žene i djeca stajali i jeli, sjedili na stolici u kutu i jeli ili čekali da otac završi s jelom pa tek onda sjeli za stol i objedovali. Ukoliko su i sjedili svi za jednim stolom, na čelu je uvijek sjedila glava obitelji, a ostali članovi obitelji su se rasporedili po važnosti, odnosno, značajniji članovi obitelji su sjedili bliže ocu, a manje značajni dalje. Tim redoslijedom su uzimali i posluženo jelo. Plemstvu su hranu pripremali glavni kuhari uz pomoć drugog osoblja koje su činili trpezari, rezači hrane, nabavljači itd., a tek od 19. stoljeća se kuhinje plemstva popunjavaju kuharicama. Osim zbog patrijarhalnosti društva u kojem je uloga žene uglavnom bila briga o kući i odgoj djece, neki od razloga davanja prednosti muškarcima pri zapošljavanju leži i u tome da se razlikuju od srednjeg i nižeg društvenog sloja gdje su hranu pripremale isključivo žene.[187] Renesansno društvo je smatralo kako su žene, kao slabiji spol, sklonije po potrebi nekoga otrovati hranom ako joj imaju pristup, stoga je i to jedan od razloga zašto na dvorovima nije bilo ženskih kuhara ili poslužitelja. Iako su i muškarci i žene podjednako posezali za trovanjem hrane, mnogi su taj zločin pripisivali ženama jer se smatralo kako muškarac neće ubiti muškarca na tako kukavički način. Ubojstvo trovanjem posebno je bilo prisutno u renesansnoj Italiji gdje su stanovnici vjerovali kako gotovo nijedna utjecajna osoba iz tog vremena nije umrla prirodnom smrću.[188]

Prehrana viših društvenih slojeva uključivala je više mesa, dok je prehrana nižih društvenih slojeva uključivala više povrća. Čak se i pri izboru mesa gledalo na položaj životinje u prirodi, odnosno,

[185] Solomon H. Katz, William W. Weawer, *Encyclopedia of Food and Culture*, vol. 1, (e-izdanje), Thomson Gale, New York 2003., str. 431. i 432.
[186] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 214.
[187] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 178., 179., 182. i 183.
[188] S. H. Katz, W. W. Weawer, *Encyclopedia of Food and Culture* 3, str. 96. i 97.

životinje bliže Bogu su bile namijenjene plemstvu, dok su one bliže zemlji bile namijenjene siromašnima. Tako je plemstvo uživalo u mesu različitih ptica, dok je nižem društvenom sloju bilo primjerenije meso ovce ili svinje.[189] Srednji društveni sloj je nastojao imitirati elitu i po pitanju prehrane što se također tumačilo kao pokušaj društvenog napredovanja. Kako bi to spriječili, vlasti su uvodile zakone protiv raskoši. Tako primjerice, prilikom jednog obroka, plemstvo je moglo imati osam ili više slijedova, dok ostali nisu smjeli imati više od tri slijeda, a ograničavala se i upotreba začina.[190] Budući da su začini bili skupi, mnogi su ih nastojali zamijeniti nekom biljkom iz okruženja ili su ih nastojali krivotvoriti. Krivotvorenje začina smatralo se zločinom koji se kažnjavao čak i odrubljivanjem glave ili spaljivanjem.[191]

9.2. Luksuzna hrana za europsku elitu

Raskošna hrana najviše je dolazila do izražaja na banketima koje je povremeno pripremalo plemstvo u svrhu iskazivanja moći i bogatstva. Hrana je bila izložena na dugačkom stolu u posebnoj prostoriji uz brojne ukrase, a goste su prilikom jela i između njih zabavljali glazbenici, plesači, predstave itd. Kuhari su se trudili pripremiti ekstravagantna jela od različitih vrsta mesa, prestižnih namirnica i začina koje nije bilo lako nabaviti, poput šparoga kada im nije bila sezona ili pozlaćene teleće glave. Iako su jela bila izložena, neka su imala tek dekorativnu ulogu. Budući da je šećer u 15. i početkom 16. stoljeća bio izuzetno skup i mogla si ga je priuštiti samo elita, najčešći ukrasi su uglavnom bili izrađeni od šećera. Primjerice, talijanski plemić don Ercole je na priređenom banketu zatražio i izložio pozlaćene šećerne figure Herakla i lava te drugih mitoloških bića.[192] Povodom dolaska francuskog kralja Henrika III. u Veneciju, jedan talijanski plemić je naručio 1 286 ukrasa od šećera, a sloj šećera se našao i na priboru za jelo, ubrusima, stolnjacima, kruhu itd. Šećer se dotada dobavljao iz Indije, no otkrićem Amerike i iskorištavanjem njezinih plantaža, šećer se u Europu dovozi u većim količinama, konkurentnost na tržištu ruši cijenu te ono postaje dostupno svim društvenim slojevima. Krajem 16. stoljeća šećer prestaje biti luksuzni proizvod namijenjen europskoj eliti. U to vrijeme, Francuzi prvi u Europi počinju proizvoditi slatkiše i otvaraju se prve trgovine slatkišima, a među omiljenim vrstama bilo je ušećereno voće, praline i bomboni.[193]

O raskošnoj hrani kakva se primjerice pripremala na banketima djelomično možemo doznati iz pisanih izvora koje su ostavili tadašnji kuhari. Prikupljenim zapisima kuhara i širenjem tiskanih

[189] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 194.
[190] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 305.
[191] K. F. Kiple, K. C. Ornelas, *The Cambridge World History of Food 1*, str. 436.
[192] S. H. Katz, W. W. Weawer, *Encyclopedia of Food and Culture* 3, str. 176. i 177.
[193] M. Toussaint – Samat, *A History of Food,* str. 496., 502., 508. – 511.

knjiga koje si je u početku, uz Crkvu, samo dvor mogao priuštiti, krajem 16. stoljeća dvorski kuhari počinju koristiti recepte iz tiskanih kuharica kako bi uspješno pripremili zahtjevna jela koja dolikuju raskošnim banketima. U prvim kuharicama su se mogli pronaći recepti za neke vrste slatkih jela ili pripremu lijekova od biljaka. Od žena iz višeg i srednjeg društvenog sloja očekivalo se znanje u pripremanju sličnih jela.[194] Zbog nepismenosti velikog dijela europskog stanovništva, pisanim receptima pristup je imala manjina stanovništva. Upravo iz tog razloga, renesansna kuhinja većine stanovništva iz kuharica se ne može doznati jer su se njihovi recepti prenosili usmenom predajom, dok kuhinja bogatih u kuharicama može biti i preuveličana kako bi se doprinijelo raskoši pripremanih jela za dvorske zabave. Ono što se u kuharicama može primijetiti jest da se krajem renesanse, kako začini postaju dostupni većini stanovništva, jelovnik viših društvenih slojeva vraća neutralnijim i prirodnijim okusima, a na njemu se sve češće mogla naći i salata začinjena tek uljem, octom, soli i paprom.[195]

9.3. Kuhanje i pribor za jelo

U vrijeme renesanse uglavnom se još uvijek kuhalo nad ognjištem ili kaminom, čučeći ili klečeći. Lonci i kotlovi, najčešće izrađeni od pečene gline, željeza ili bronce, bili su pričvršćeni za lanac iznad ili pokraj vatre, a tave za pečenje rasprostranjuju se tek krajem 16. stoljeća. Imućniji su imali odvojene kuhinje u kojima se nalazio veći kamin s umetnutom šipkom poprijeko koja je služila kao ražanj. Kruh se pekao u krušnoj peći koju je dijelilo nekoliko kućanstava ili se kupovao u pekari.[196] Pripremanje obroka bio je težak posao budući da u kućama nije bilo vode ni dimnjaka, vatra se teško palila i uvijek je trebalo biti na oprezu od opekotina. Mnoga kućanstva nisu imala nikakve uvjete za kuhanje, a bilo je i onih koji su u gradu bili samo u prolazu te se u mnogim gradovima moglo pronaći i kupiti već gotovu hranu.[197]

Hrana se posluživala na pladnju ili u velikoj zdjeli, drvenoj ili metalnoj, na sredini stola iz kojeg se zajednički jelo prstima. Tek se sredinom 16. stoljeća na stolu ljudi višeg društvenog položaja pojavljuje više kositrenih ili srebrnih tanjura na način da svatko jede iz svog.[198] Početkom 15. stoljeća povećava se broj žlica koje su se dotada rijetko koristile. Uglavnom su bile drvene, a za više društvene slojeve proizvodile su se od bjelokosti, kristala, zlata i srebra te se s vremenom na

[194] Lynette Hunter, „Sweet Secrets from Occasional Receipt to Specialised Books: The Growth of a Genre“, *Food and Society: Banquetting Stuffe*, (e-izdanje), Edinburgh University Press, Edinburgh 1991., str. 39. i 40.
[195] Solomon H. Katz, William W. Weawer, *Encyclopedia of Food and Culture*, vol. 2, (e-izdanje), Thomson Gale, New York 2003., str. 520.
[196] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 305.
[197] E. S. Cohen, T. V. Cohen, *Daily Life in Renaissance Italy*, str. 224.
[198] S. Sider, *Handbook of Life in Renaissance Europe*, str. 305. i 306.

njih počeo gravirati obiteljski grb. Svatko je nosio svoju žlicu i nož sa sobom ili se pribor dijelio među uzvanicima objeda. Nož se redovito nalazio na remenu muškarca za potrebe samoobrane, a po potrebi se koristio i pri jelu. No, kako bi se smanjila napetost za stolom, nož se kao kuhinjski pribor od 17. stoljeća proizvodi zaobljena vrha. Među višim društvenim slojevima se od početka 16. stoljeća na stol za svakog uzvanika postavlja tanjur, žlica, nož, čaša i ubrusi čime postepeno nestaje dijeljenje pribora i nošenja vlastitog pri izlasku iz kuće.[199] Vilicu u Italiju donose trgovci koji su više bili očarani njezinim izgledom i uporabom, nego higijenskim prednostima. Iako se vilica u Europi koristila i ranije kao pomagalo pri kuhanju, kao pribor za jelo pojavljuje se tek krajem 16. stoljeća na stolovima elite. U početku se izrađivala od bronce ili srebra te je imala dva vrha, a od 17. stoljeća se počinje koristiti kao osnovni pribor za jelo te se sve češće pojavljuje s četiri vrha. Uporaba vilice se iz Italije do kraja 18. stoljeća proširila na ostatak Europe.[200]

Pribor za jelo i promjena ponašanja za stolom je pojava koja se razvijala postepeno i to više iz obzira prema drugima, nego iz higijenskih razloga. Žvakanje otvorenih usta, mljackanje, pljuvanje za stolom, brisanje nosa u ubrus koji služi za brisanje prstiju, oblizivanje prstiju i vraćanje istih u zajedničku zdjelu ili pladanj postalo je neprihvatljivo. Osjećaj mučnine izazvan takvim ponašanjem za stolom postaje intenzivniji i postalo je prihvatljivo pristojno upozoriti na nepoželjno ponašanje. Nova pravila ponašanja za stolom postepeno uvodi društvena elita kako bi se razlikovala u odnosu na ostale društvene slojeve. Kako bi jedna promjena došla do nižih društvenih slojeva, tako elita uvodi nove. Postalo je nepristojno jesti iz zajedničke posude prljavim prstima pa se uvode žlice, potom je nepristojno postalo žlicu iz usta vraćati u zajedničku posudu te se žlice svakim novim zalogajem brišu ili uzimaju nove te na koncu svatko dobiva vlastiti tanjur i pribor. Pribor za jelo se nije prvi put pojavio u renesansi. On je imao širu namjenu, a koristio se i pri objedovanju, no to je više bila iznimka, nego pravilo. Od kraja 16. stoljeća do kraja 18. stoljeća, uporaba pribora za jelo postepeno prestaje biti iznimka i postaje pravilo za sve društvene slojeve.[201]

[199] R. Sarti, *Živjeti u kući,* str. 174. i 175.
[200] S. H. Katz, W. W. Weawer, *Encyclopedia of Food and Culture 1*, str. 488. i 489.
[201] Norbert Elias, *O procesu civilizacije*, sv.1, Biblioteka Antibarbarus, Zagreb 1996., str. 126., 151., 156., 157., 164.

10. ZAKLJUČAK

Renesansa se pokazala kao razdoblje značajnih kulturnih, intelektualnih, vjerskih, demografskih i ekonomskih promjena koje su zahvatile Europu. Veća dostupnost tiskanih knjiga kod ljudi pobuđuje znatiželju za istraživanjem, a slabljenje autoriteta Katoličke Crkve to im i omogućuje. Razvoj znanosti, nova otkrića i procvat umjetnosti utječu na promjenu svijesti koja je za renesansu ključna. Broj stanovnika naglo raste, a životni vijek u prosjeku je trajao trideset i pet do četrdeset godina. Nečistoća gradskih ulica, nedostatak komunalnog sustava, zagađenost i sumnjičavost prema vodi te boravak većeg broja ljudi i životinja u jednom prostoru samo su neki od primjera loših životnih i higijenskih uvjeta koji su doprinijeli širenju bolesti i kratkom životnom vijeku. Najveća stopa smrtnosti vladala je među novorođenčadi i dojenčadi, a samo su rijetki doživjeli starost koja je dijelu stanovništva donosila siromaštvo. Tijekom renesanse dolazi do širenja ustanova koje pomažu ugroženima što ukazuje na osvješćivanje potrebe društva za brigom o najugroženijim članovima zajednice. Svakodnevni život bio je protkan hijerarhijom u kojoj je čelno mjesto zauzimao muškarac. Dječaci su odgajani pod većim utjecajem oca, a djevojčice pod većim utjecajem majke. Ovakav odgoj odraz je društvenih prilika u kojem muškarac zarađuje za život, a žena održava kućanstvo, rađa i odgaja. Muškarac i žena su status u društvu stekli tek sklapanjem braka koji je valjan samo ukoliko je sklopljen javno, u crkvi pred svećenikom i svjedocima. Također pod snažnim utjecajem Crkve, svaki seksualni odnos koji nije u svrhu reprodukcije smatran je prijestupom, no takve je prijestupe bilo teško pratiti i kažnjavati. Kuće su uglavnom bile male i zadimljene, no krajem renesanse one se šire i dolazi do specijalizacije prostora, osobito kod viših društvenih slojeva kod kojih jača potreba za pokazivanjem raskoši i bogatstva. Kolika je bila težnja za nadmetanjem, najbolje se vidi kroz odjeću i hranu elite kojoj su težili i ostali društveni slojevi. Po prvi puta se naglašava jasna razlika između muške i ženske odjeće. Odjeća postaje moda te je češće podilazila raskoši, nego udobnosti. Radi učestalih gozbi koje je pripremala, i kako bi se razlikovala od drugih društvenih slojeva koji su ih uporno nastojali imitirati, elita postepeno uvodi promjene koje za posljedicu imaju promjenu jelovnika, pristojnije ponašanje za stolom te uporabu pribora za jelo. Renesansa je bila daleko od blistavog i naprednog povijesnog razdoblja kakvom se često smatra. Ne postoji trenutak prekida sa srednjim vijekom s kojim se preklapa gotovo do sredine 16. stoljeća kada nastaju značajnije promjene. Renesansa sa svim svojim poteškoćama predstavlja odskočnu dasku za sve one promjene koje će doći u idućim stoljećima. Unatoč oslobođenju ljudske znatiželje i prvim ozbiljnim znanstvenim dostignućima, Crkva je zadržala snažan utjecaj na europsko stanovništvo.

11. POPIS LITERATURE

1. Albala, Ken, *Food Through History: Food in Early Modern Europe*, Greenwood Press, 2003. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1281946, 15. kolovoza 2015.)

2. Armstrong, Thomas, *The Twelve Stages of Life*, American Institute For Learning and Human Development, 2008. (http://www.institute4learning.com/stages_of_life.php, 6. kolovoza 2016.)

3. Braudel, Fernand, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, sv. 1, August Cesarec, Zagreb 1992.

4. Burckhardt, Jacob, *Kultura renesanse u Italiji*, Prosvjeta, Zagreb 1997.

5. Carpanetto, Dino, Bianchini, Paolo, *Veliki svjetski povijesni atlas*, Knjiga i dom, Zagreb 2000.

6. Chalmers, Helena, *Clothes On and Off the Stage: A History of Dress From the Earliest Times To the Present Days*, D. Appleton and Company, New York 1928. (e-izdanje: https://archive.org/stream/clothesonoffstag00chal#page /n9/mode/2up, 20. svibnja 2016.)

7. Cohen, Elizabeth S., Cohen, Thomas V., *Daily Life in Renaissance Italy*, Greenwood Press, London 2001. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1295163, 24. srpnja 2015.)

8. Dean, Trevor, Lowe, Kate J., *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, Cambridge University Press, New York 1994. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1049833&pg=2, 24. srpnja 2015.)

9. Delumeau, Jean, *Civilizacija renesanse*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1989.

10. Elias, Norbert, *O procesu civilizacije*, sv.1, Biblioteka Antibarbarus, Zagreb 1996.

11. Goater, Walter H., *A Short Treatise on Boots and Shoes, Ancient and Modern*, Library of Congress, New York 1884. (e-izdanje: https://archive.org/stream/shorttreatiseonb00goat #page/n5/mode/2up, 20. svibnja 2016.)

12. Goldstein, Ivo, Grgin, Borislav, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, Zagreb 2006.

13. Grau, Francois – Marie, *Povijest odijevanja*, Jesenski i Turk, Zagreb 2008.

14. *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=52451, 8. kolovoza 2016.)

15. Hunter, Lynette, „*Sweet Secrets* from Occasional Receipt to Specialised Books: The Growth of a Genre“, *Food and Society: Banquetting Stuffe*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1991., str. 36. – 59. (e-izdanje: http://lynettehunteronline.com/wp-content/uploads/2014/04/1986-sweet-secrets.pdf, 13. kolovoza 2015.)

16. Katz, Solomon H., Weawer, William W., *Encyclopedia of Food and Culture*, vol. 1, Thomson Gale, New York 2003. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1082907, 24. srpnja 2015.)

17. Katz, Solomon H., Weawer, William W., *Encyclopedia of Food and Culture*, vol. 2, Thomson Gale, New York 2003. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1082907, 3. prosinca 2015.)

18. Katz, Solomon H., Weawer, William W., *Encyclopedia of Food and Culture*, vol. 3, Thomson Gale, New York 2003. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1082907, 3. prosinca 2015.)

19. Kiple, Kenneth F., Ornelas, Kriemhild C., *The Cambridge World History of Food*, vol. 1, Cambridge University Press, New York 2000. (e-izdanje: http://bookre.org/reader ?file=663653, 13. kolovoza 2015.)

20. Kiple, Kenneth F., Ornelas, Kriemhild C., *The Cambridge World History of Food*, vol. 2, Cambridge University Press, New York 2000. (e-izdanje: http://bookre.org /reader?file=663653, 30. rujna 2015.)

21. Mihalić, Irena, Simončić, Katarina N., „Nakit u 15. i 16. stoljeću", *TEDI – International Interdisciplinary Journal of Young Scientist from the Faculty of Textile Texhnology*, vol. 3, Tekstilno–tehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013., str. 58. – 65. (e-izdanje: http://www.ttf.unizg.hr/tedi/pdf/TEDI-3-3-58.pdf, 24. srpnja 2015.)

22. Miles, Rosalind, *Tko je skuhao posljednju večeru?: Ženska povijest svijeta*, Europapress Holding: Novi Liber, Zagreb 2009.

23. Mogorović Crljenko, Marija, „Utjecaj crkvenih normi na bračni život: Istra od kraja 15. do sredine 17. stoljeća", *Povijesni prilozi*, br. 47, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2014., str.7. -34. (e-izdanje: http://hrcak.srce.hr/131232, 6. kolovoza 2016.)

24. Pendergast, Sara, Pendergast, Tom, *Fashion, Costume and Culture: Clothing, Headwear, Body Decorations and Footwear through Ages*, vol. 3, Thomson Gale, New York 2004. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1088963, 13. rujna 2015.)

25. Pilcher, Jeffrey M., *Food in World History*, Taylor & Francis e-Library, 2005. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1119581, 15. kolovoza 2015.)

26. Pirenne, Henri, *Povijest Europe od seobe naroda do 16. stoljeća*, Marjan tisak, Split 2005.

27. Roberts, John M., *Povijest Europe*, AGM, Zagreb 2002.

28. Robin, Diana, Larsen, Anne R., Levin Carole, *Encyclopedia of Woman in the Renaissance: Italy, France and England*, ABC – CLIO, California 2007. (e-izdanje: http://bookre.org/reader? file=1328967&pg=3, 27. srpnja 2015.)

29. Ross, Sarah G., *The Birth of Feminism: Woman as Intellect in Renaissance Italy and England*, Harvard University Press, London 2009. (e-izdanje: http://bookre.org/reader ?file=1109306, 24. srpnja 2015.)

30. Ruggiero, Guido, *Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*, Oxford University Press, New York 1985. (e-izdanje: http://bookre.org /reader?file=704161, 24. srpnja 2015.)

31. Sarti, Raffaela, *Živjeti u kući: Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.)*, IBIS grafika, Zagreb 2006.

32. Sider, Sandra, *Handbook to Life in Renaissance Europe*, Facts on File, New York 2005. (e-izdanje: http://bookre.org/reader?file=1483511, 24. srpnja 2015.)

33. Simončić, Katarina N., „Prilog poznavanju povijesti odijevanja: zakoni protiv raskoši i njihov utjecaj“, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa: Pažnja! Odjeća, umjetnost, identitet*, Tehnički fakultet univerziteta u Bihaću, Bihać 2014., str. 13. – 27. (e-izdanje: http://simp2013.tfb.ba/docs/zbornik.pdf, 24. srpnja 2015.)

34. Skupina autora, *Kada, gdje, zašto i kako se dogodilo*, Mozaik knjiga, Zagreb 2005.

35. Skupina autora, *Velika ilustrirana povijest svijeta*, sv. 11, Otokar Keršovani, Rijeka 1977.

36. Skupina autora, *Velika ilustrirana povijest svijeta*, sv. 12, Otokar Keršovani, Rijeka 1977.

37. Thomass, Chantal, Ormen, Catherine, *Povijest donjeg rublja*, Alfa, Zagreb 2011.

38. Toussaint – Samat, Maguelonne, *A History of Food*, Wiley – Blackwell, 2009. (e-izdanje: http://bookzz.org/book/550507/6893be, 13. kolovoza 2015.)

39. Vasoli, Cesare, „Humanizam i renesansa“, *Povijest 8: Humanizam i renesansa, doba otkrića*, Europapress Holding, Zagreb 2008., str. 16. – 76.

40. Willem van Loon, Hendrik, *Povijest čovječanstva*, Mozaik knjiga, Zagreb 2003.